

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAMİ BİLİMLER ANABİLİM DALI

KELAM ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BATIDA KELÂM'A DAİR FLEMENKÇE
AKADEMİK ÇALIŞMALAR**

ESRA KAYA

2501171317

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ÖMER AYDIN**

İSTANBUL-2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ESRA KAYA Numarası : 2501171317
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Danışmanı : PROF. DR. ÖMER AYDIN
Tez Savunma Tarihi : 17.09.2019 Saati : 14:00
Tez Başlığı : "BATIDA KELAMFA DAİR FLEMENKÇE AKADEMİK ÇALIŞMALAR"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / **YERİNE KÖŞÜLÜ** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ÖMER AYDIN		KABUL
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ FİKRET SOYAL		KABUL
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ RECAİ ÇETRES		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. RIDVAN ÖZDİNCİ		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ ADİL BEBEK		

Versiyon: 1.0.0.2-61559050-302.14.06

ÖZ
BATIDA KELÂM'A DAİR FLEMENKÇE AKADEMİK ÇALIŞMALAR
Esra KAYA

Avrupa'nın Flemenkçe konuşulan ülkeleri Belçika ve Hollanda'da genelde İslâm'ı özelde ise kelamı ilgilendiren konulara dair çeşitli çalışmalar kaleme alınmıştır. Bu çalışmalar 18. asır gibi erken sayılabilecek tarihlerden itibaren başlamış olup, günümüze kadar gelmiş ve hala da bu tür çalışmalar yapılmaya devam edilmektedir. Batının önemli üniversitelerindeki akademisyenler tarafından Almanca, Fransızca, Latince, İngilizce dillerinde bu alanla ilgili eserler telif edilirken yakın tarihte ise Flemenkçede de hatırı sayılır oranda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Flemenkçenin yalnızca Belçika ve Hollanda'da konuşulması sebebiyle olsa gerek bu eserler diğer dillerde yazılanlar kadar değer görmemiştir. Bu çalışmaların geneli, ya gayri muslim akademisyenler ya da kelam konularına merak saran kişiler tarafından ele alınmıştır. Çalışmamızda Batıda kelama dair kaleme alınan Flemenkçe akademik kitaplar, tezler, makalelerden oluşan bilimsel çalışmaları tespit edip, inceledikten sonra Türkçe özetlemeye çalıştık. Hem üniversite kütüphanelerinde hem de online bulduğumuz çalışmaları kısaca tanıtarak, yoğunlaştıkları konuları, özellikleri, müellifleri, yayımlandığı dergi, yayım yeri ve tarihi v.b açılardan tanıtmaya çalıştık. Çalışmak bizden tevfik Allah'tan.

Anahtar kelimeler: Flemenkçe, Batı, Kelam çalışmaları

ABSTRACT
WESTERN ACADEMIC WORKS IN DUTCH REGARDING KALAM
Esra KAYA

In Belgium and Holland, the European countries where Dutch is the official language, various works have been written about Islam in general, but also there are various works regarding topics in Kalam. These works were around as early as the 18th century and have reached modern day, and they are still being produced. While works in this field have been copyrighted in German, French, Latin, and English by important academicians from Western universities, a considerable number of works in Dutch have recently been undertaken. Because Dutch is only spoken in Belgium and Holland, these works have not been prioritized as much as works written in the other languages. Generally, these works have been undertaken by non-Muslim academicians or individuals who are interested in Kalam-related topics. In this study, I evaluated books, theses/dissertations, and articles that make up Western-produced academic works in Dutch regarding Kalam. I briefly introduced works found in university libraries and online and tried to familiarize them from various angles, such as the topics that they emphasize, their features, authors, in which periodicals they were published, when and in which cities they were published, etc. Hard work is from us, the result is from God.

Key Words: Dutch, West, works of Kalam

ÖNSÖZ

Batılılar ile müslümanların ilişkileri tarihine baktığımızda bu ilişkilerin hiçbir zaman barışçıl olmadığını görürüz. Haçlı seferleri gibi fiilî saldırıların yanısıra, bilimsel çalışmalardaki haksız eleştiriler, hakaretler ve karalamalar, ilişkilerin hiç dostça olmadığını göstermektedir. Müslümanlar askerî, siyasî, ekonomik ve bilimsel açılardan güçlü oldukları dönemde haklarını muhafaza edebilmişler, zayıflama dönemlerinde Batı'nın işgal ve sömürüsüne maruz kalmışlardır. Bu işgal ve sömürülere zemin hazırlayan en önemli unsurlardan biri, Batı'da İslâm ve müslümanlar aleyhine yapılan bilimsel ve akademik çalışmalar olmuştur. Bu çalışmalar, müslümanları vahşî ve barbar, peygamberlerini ise şiddet yanlısı, yalancı ve sahtekâr olarak tanıtmak suretiyle toplumlarında müslümanlar aleyhine önyargılar oluşmasına ve buradan da düşmanlıkların doğmasına yol açmışlardır.

Batı'da geçmişten bu yana, İslam dinine karşı her daim bir önyargı ve ötekileştirme duygusuyla yaklaşılmıştır. Ancak günümüzde teknolojinin gelişmesi, iletişim ve ulaşım araçlarının artmasıyla, bu haksız ve olumsuz ilişkilerin hızı ve buna bağlı olarak yıkıcılığı da artmıştır. Zira iletişim kanallarıyla müslümanların aleyhlerine yapılan propagandalar artmıştır. Örneğin, 11 Eylül 2001'de ABD'de meydana gelen patlama sebebiyle yıkılan ikiz kulelerin bütün medya alanlarında Müslüman kişiler tarafından yapıldığı açıklanınca, "İslamî terörizm" kavramı insanların aklına bir şekilde yerleşmiş veya yerleştirilmiştir. Bu sebeple İslam'a karşı oryantalistler tarafından oluşturulan önyargılı yaklaşım ve anlayışlara bir de terör ve korku eklenmiştir. Fundamantalizm, radikalizm, terörizm gibi kavramları üretip özellikle İslam ülkelerine ihraç eden oryantalistler, son dönemlerde "islamofobi" kavramı icat etmişler ve bunu müslümanların da gündemlerine almalarını sağlamışlardır. Ancak günlerce, aylarca hatta yıllarca söz konusu edilen ve gündemde tutulan 11 Eylül 2001'deki söz konusu saldırı sayesinde bazıları İslam dinine merak sarıp araştırma gereği duymuştur. Bu vesile ile İslam'ın aslında terörle uzaktan yakından hiç bir alakası olmadığını öğrenen bazı kişiler Müslüman olmaya karar vermiştir.

Osmanlı'dan bu yana İslamiyet'i seçen Batılıların sayısı arttıkça, İslamiyet'in tekrar yayılma tehlikesinin farkında olan Batılılar bu tehlikenin önüne geçme çabasını asla elden bırakmamıştır. Hem medya alanından hem de telif edilen eserler, makaleler, köşe yazıları ve basılan gazeteler yoluyla insanların sağlam kafayla düşünmesine bir nevi izin verilmemektedir ve böylece mevcut önyargılar bir türlü bertaraf edilememektedir. Özellikle de Batı'daki üniversite mecralarında araştırmaları ve yazılarıyla meşhur olan profesörler, İslam dini hakkında bir Müslümandan bile daha çok bilgiye sahip olup güçlü argümanlar edinerek İslamiyet'i karalama çabasına giriyorlar. Bu sayede zaten İslam'a karşı var olan önyargılar, terör gibi kavramlarla bir araya getirilerek İslam düşmalığı halk nezdinde devamlı bir surette canlı tutulmaktadır.

Bu duygulardan yola çıkarak Batı'da Kelama dair Flemenkçe telif edilen eserler, yazılmış olan tezler ve makaleler ve yapılan diğer çalışmalardan ulaşabildiklerimizi özet bir şekilde tanıtıp, ülkemizdeki akademi dünyasına bir literatür çalışması kazandırmak istedik. Flemenkçe, aksan farklılığı dışında Hollandaca ile aynı dil olması hasebiyle araştırmamızda yalnızca Belçika ile sınırlı kalmayıp Hollanda'da mevcut bulunan çalışmalara da yer vermeyi uygun gördük. Bir çok esere online ulaşabilirken bazılarını kütüphanelerden özellikle izin alarak inceleme şansı yakaladık. Tez ve makalelerin yazarlarına mail yoluyla ulaşarak bunları bize ulaştırabilmeleri için rica da bulunduk. Dolayısıyla araştırmamız için topladığımız kaynakları hem Belçika hem de Hollanda'daki Üniversite kütüphane kataloglarını tarayarak bir araya getirmiş bulunmaktayız.

Tezimiz üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm tamamen telif edilen eserleri ihtiva etmektedir. Dipnotlarda bu eserlerin yazarları hakkında kısa bir biyografi verilmiştir.

İkinci bölüm, kelâm konusunda yapılmış olan tezlere ayrılmıştır. Bu bölümde lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri ayrı ayrı olarak ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde “makale ve diğer çalışmalar” başlığı altında iki alt başlıktan oluşmaktadır. “Diğer çalışmalar” kısmında da kelami konuları ihtiva eden Flemenkçe derlenmiş eserleri ele almış bulunmaktayız.

Bu çalışmam boyunca bana yol gösteren, teşviki ile ilim yolculuğunda desteğini hiç bir zaman esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Ömer AYDIN'a şükranlarımı borç bilirim. Ayrıca Yüksek lisans ders döneminde Kelam alanında ilmini bizlere aktaran Dr. Öğr. Üyesi Fikret SOYAL, Doç. Dr. Rıdvan ÖZDİNÇ ve Prof. Dr. Ramazan YILDIRIM hocalarıma, Arap dili ve belagatı anabilim dalında araştırma görevlisi olan abim Musa SANCAK'a bana tezimin konusunu bulmamda ve tezimi yazarkenki maddi manevi desteğinden dolayı çok teşekkür ederim. Ayrıca kaynaklara online ulaşabilmem için bana yardımcı olan dostum Eda YILMAZ'a, , daha önce “Batı’da Hadise Dair Kaleme Alınan Almanca Akademik Çalışmalar” adlı Yüksek lisans teziyle bana örneklik teşkil eden ve dahası sözleriyle beni motive eden Nurdan DEVECİ ablam'a, benden maddi manevi desteğini asla esirgemeyen babam Şaban KAYA ve annem Fatma KAYA'ya, ablama ve kardeşlerime, tezimin son kontrollerini yapmamda en büyük katkısı olan kuzenim Zehra YALAZI ve beraberinde Dilşad YILDIZ, Birgül TOKGÖZ ve Duygu TANRIVERDİ hocalarıma, beni her daim motive eden dostlarım Asena BÜYÜKACAR, Filiz SAĞLAM, Nur GÜL ve Merve AKTAŞ'a, ve en sonda Uluslararası İlahiyat Programı kapsamında bizlere İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde eğitim alma imkanı sunan Diyanet İşleri Başkanlığı'na, yedi yıldır maddi-manevi desteğini bizden esirgemeyen Türkiye Diyanet Vakfı'na ve çalışanlarına teşekkürlerimi borç bilirim. Allah'tan bu çalışmayı ümmet için faydalı kılmasını ve sâdır olan hataların affını diliyorum.

Esra KAYA

İstanbul-2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iiiiv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KELÂM ALANINDA YAZILAN FLEMENKÇE KİTAPLAR

1.1. TELİF KİTAPLAR.....	5
1.1.1. De voornaamste godsdiensten “Het Islamisme”	5
1.1.2. De Essentie Islam	7
1.1.3. “Mohammed” Perspectieven op de profeet.....	9
1.1.4. Volgelingen van de Imam	11
1.1.5. Salafisme versus democratie	12
1.1.6. “Kalam” Arabisch denken over God.....	14
1.1.7. 25 eeuwen theologie.....	16
1.1.8. Atheïsme als basis voor de moraal	17
1.1.9. Overal Adam en Eva- de eerste mensen in Jodendom, Christendom en Islam ...	19
1.1.10. Godsdienst filosofisch bekeken.....	20
1.1.11. Een Zoektocht Naar Waarheid-in Gesprek met Etienne Vermeersch	21
1.1.12. Over God.....	23
1.1.13. De historische Mohammed: De Mekkaanse verhalen	24
1.1.14. De historische Mohammed: De verhalen uit Medina.....	25
1.1.15. Vrije wil, moraal en het geslaagde leven	27
1.1.16. Wie heeft God gemaakt?	28
1.2. TERCÜME KİTAPLAR.....	30
1.2.1. Verhandeling van de godsdienst der Mahometaanen.....	30
1.2.2. Leven na sterven: het toekomstig leven volgens de wetenschap beschouwd.....	31
1.2.3. Filosoferen in de Islam	33
1.2.4. Een geschiedenis van God: vierduizend jaar jodendom, christendom en islam..	35
1.2.5. De Islam, de toekomst van een wereldreligie.....	36

1.2.6. En de aarde bracht voort.....	39
1.2.7. De Djinn en hun impact op het leven van de mens	40

İKİNCİ BÖLÜM

KELÂM ALANINDA YAPILAN FLEMENKÇE TEZLER

2.1. LİSANS TEZLERİ	42
2.1.1. De hedendaagse betekenis van Ibn Rushd	42
2.1.2. De Historische En Theologische Concretisering Van Een Beleid Omtrent “Dhimmīs” Bij De Umayyaden En De de ‘Abbāsiden	44
2.1.3. Tussen Geloof en Wetenschap. Georges Lemaitre, Paus Pius XII en de Oerknaltheorie.....	46
2.2. YÜKSEK LİSANS TEZLERİ	49
2.2.1. Een bewijs voor God - Het Kalam kosmologisch bewijs van William Lane	49
2.2.2. Een Verlichting voor de Islam.....	50
2.2.3. De Nihilistische Conditie Van De Mens	52
2.2.4. Camus en de Verhouding Tot de Dood.....	54
2.2.5. Architectuur van de Ziel.....	55
2.3. DOKTORA TEZLERİ.....	56
2.3.1. De voorspraak (Şhāfā‘a) in den Islam.....	56
2.3.2. De Strijd Over Het Dogma in den Islam Tot Op Al-Ashari.....	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KELÂM ALANINDA YAZILAN FLEMENKÇE MAKALELER VE DİĞER ÇALIŞMALAR

3.1. MAKALELER.....	61
3.1.1. Oerknal en Schepping: Reflecties over de theologische ambiguïteit van wetenschappelijke kennis	61
3.1.2. Het wankel fundament van de ware Mohammed	64
3.1.3. Islam en handicap: theologische perspectieven.....	65
3.1.4. Eindigheid van de Hel	67
3.1.5. Het Gebreken van Het Atheïsme.....	68
3.1.6. Geest en stof	69
3.1.7. Een wetenschappelijke theodicee.....	70
3.1.8. Allah De Maangod	72
3.1.9. Eeuwige straf in de hel?	73

3.2. DİĞER ÇALIŞMALAR	74
3.2.1. Meditatie bij de 99 Namen van Allah	74
3.2.2. Wil de échte God alstublieft opstaan?	75
3.2.3. Vrijheid en islam: het vraagstuk van de vrije wil in de islamitische theologie ...	76
3.2.4. Het Hiernamaals	78
KAYNAKÇA.....	82

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
b.	: bin-ibn
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
h.	: hicri
Hz.	: Hazreti
s.	: sayfa
ss.	: sayfalar arası
s.a.s.	: sallallâhü aleyhi ve sellem
vb.	: ve benzeri

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ

Batılıların İslâm'a ilgileri İslâm'ın doğuşuna kadar geriye götürülebilir. İslâm ve müslümanlar hakkında ilmî araştırmalar, 17. yüzyılda ortaya çıkmış, 19. yüzyılda ise yoğunlaşmıştır. Bu süre zarfından pekçok oryantalist İslâm hakkında sayısız eserler yazmışlardır. Bu eserlerin temel amacı, İslâm'ı tanımaya ve onu anlamaya yönelik olmaktan ziyade, İslâm'ı ve müslümanları karalamaya ve kötülemeye yöneliktir. Günümüzde İslâm'ın temel değerlerine –özellikle Hz. Muhammed'e– yapılan hakaret ve saldırılarda daha önce yapılan bu oryantalistik çalışmaların yadsınamaz bir etkisi söz konusudur. Bu yüzden Batı'da İslâm'a yönelik olarak yapılan bilimsel ve akademik çalışmalardan haberdar olmak önemlidir. Bu sebeple Türkiye'deki bilim insanları Batı'da yapılan söz konusu çalışmaların İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak yazılanlarını inceleme, araştırma ve çeviri yoluyla Türk topluma tanıtmaktadırlar. Bu cümleden olarak Avrupa'da yer alan Belçika ve Hollanda'da konuşulan Flemenkçe dilinde yazılmış çalışmalar da önem arz etmektedir. İslâm hakkında yapılan bütün çalışmalar konumuz olmadığı için, biz kelâm ilmini ilgilendiren bilimsel ve akademik çalışmaları tanıtmaya gideceğiz.

Belçika ve Hollanda'da bulunan üniversitelerdeki ilahiyat eğitimi önceden Hristiyanlık ile sınırlı kalırken yakın tarihte İslam teolojisi üzerine de eğitim vermeye başlanmıştır. Bu eğitim de Türkiye ve diğer İslam alemindeki ilahiyat fakültelerinde verilen ders içerikleri ile tamamen aynı kalitede olmasa da, İslamî ilimleri oluşturan fıkıh, tefsir, hadis, kelam gibi dersler bu ülkelerin üniversitelerinde de verilmektedir. Fakat verilen dersler çoğunlukla gayr-ı müslim profesörler tarafından verilmektedir. Dolayısıyla derslerde anlatılanlar, bir müslüman âlim tarafından anlatılanlar kadar doğru bilgiler içermemektedir. Flemenkçe'nin yoğun olarak konuşulduğu ve yazı dili olarak kullanıldığı Belçika ve Hollanda'da eskiden yapılan çalışmalar genel olarak “İslam”ı konu ediniyordu. Fakat son yıllarda İslami ilimlerin fıkıh, kelam, hadis, tefsir, siyer gibi dallarında müstakil kitaplar, tezler ve makaleler ortaya konulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla kelâm alanına çalışmalar da

önemli bir orana ulaşmıştır. Bu çalışmalar, doğrudan kelâmî konularla ilgili olduğu gibi, bazıları genel olup kelâmı da ilgilendirmektedir.

Türkiye’de Flemenkçe kelâm çalışmalarıyla ilgili olarak yapılmış herhangi bir araştırma bulunmadığından, bu çalışmaların Türk kelâm araştırmacılarına en azından isim ve içerik olarak tanıtmak büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmamız vesilesiyle ülkemizdeki kelâm akademisyenlerinin ve dini konularda araştırma yapan bilim insanlarının kelâma dair Hollanda ve Belçika’da yapılan birçok Flemenkçe çalışmadan haberdar olacaklarını ve bunlara ulaşabileceklerini düşünüyoruz. Bu yönüyle çalışmamız araştırmacılar için bir el kitabı mahiyetinde olacaktır.

Çalışmamızda yaptığımız eserlerin muhtevalarının özeti, kelâmı ilgilendiren önemli noktaların tespiti ve müelliflerinin kısa tanıtımıyla Flemenkçe kelim ile ilgili kaleme alınan çalışmalar hakkında genel bir fikir oluşturacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Çalışmamızın temel amacı, Batı’da kelâm ilmine ve kelâmî konulara dair yapılan Flemenkçe bilimsel ve akademik çalışmaların Türk okuyucusuna ve araştırmacılarına tanıtmaktır. Bu çalışmaların büyük çoğunluğunun oryantalistler tarafından yapıldığı bilinmektedir. Türkiye’deki akademik camianın, oryantalistlerin İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde yapmış oldukları çalışmalara genel olarak vakıf olduklarını görüyoruz. Bu dillerde genelde İslâmî ilimlerde, özelde kelâm alanında çalışma yapan oryantalistler ve görüşleri üzerine yapılan akademik çalışmalar bunun kanıtıdır. Öte yandan söz konusu oryantalistlerden bazılarının eserlerinin Türkçe’ye tercüme edilmiş olması da, söz konusu üç Batı dilinde bu yapılan çalışmalardan Türk araştırmacıları ve okuyucularının haberdar olduklarını göstermektedir. Bu sebeple biz de Batı dillerinden biri olan Flemenkçe yazılan kelâm çalışmalarını bilim ve akademi dünyasına kısa ve öz bir şekilde tanıtmayı amaçladık.

Çalışmanın diğer bir amacı da, söz konusu eserlerin yazarları hakkında kısaca tanıtıcı bilgiler vermektedir. Çalışmanın asıl amacı eserlerin içerikleri hakkında bilgi vermek olduğu için yazarlar hakkındaki bilgileri dipnotlarda vermeyi tercih ettik.

Tezimizin amaçlarından biri de, oryantalistler tarafından yapılan Flemenkçe çalışmaların amaçları ve hedefleri konusunda okuyuculara genel bir kanaat oluşturma ve bu sayede yorum yapma imkânı sağlamaktır. Bu sebeple en erken dönemden başlayarak en son yapılan çalışmalara kadar bütün literatürü titizlikle tespit etmeye gayret ettik. Böylece yapılan en güncel çalışmaları da tezimize dahil ederek, okuyucunun aktüel durumdan haberdar olmasını sağlamak için çaba harcadık.

III. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızı daha verimli kılabilmek adına ilk önce Belçika ve Hollanda'daki çeşitli üniversitelerin kütüphanelerinde bir katalog taraması yaptık. Konumuzla ilgili eser, makale ve tezlerin bir kısmına internet üzerinden erişim sağlanabileceğini gördük. Bu bizim işimizi bir nebze de olsa kolaylaştırdı. Literatürümüzü oluştururken bazı kaynaklara ulaşabilmek için bizzat yazarına başvurmamız gerekti. Bu yazarlara e-posta yoluyla ulaşarak çalışmalarını tarafımıza ulaştırmalarını istedik. Böylece tezimiz için ulaştığımız literatürü toplamış olduk.

Elde ettiğimiz söz konusu Flemenkçe kelâm çalışmalarını okuyarak içerik, yöntem ve amaç açısından inceleyerek gerekli notları aldık. Ayrıca söz konusu eserlerle ilgili başkaları tarafından yapılmış değerlendirmeler varsa, onları da okuyup inceleme yoluna gittik.

Çalışmamız için incelediğimiz bilimsel ve akademik çalışmaları kitaplar, makaleler, ve tezler olarak –doktora- yüksek lisans– üç kategoriye ayırdık. Böylece tezimizin ana bölümleri de şekillenmiş oldu. Bunun yanında genelde İslâm ile ilgili olduğu halde kelâmî konulara da yer veren eserleri de çalışmamız kapsamında değerlendirdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

KELÂM ALANINDA YAZILAN FLEMENKÇE KİTAPLAR

1.1. TELİF KİTAPLAR

1.1.1. De voornaamste godsdiensten “Het Islamisme”

Reinhart Pieter Anne Dozy¹: *De voornaamste godsdiensten “Het Islamisme”* (Başlıca Dinler Arasında “İslamiyet”).²

1863’de telif edilen bu eser, İslam dini hakkında merak edilen hususlara geniş bir cevap mahiyetinde olup zengin bir muhtevaya sahiptir. Adından da anlaşılacağı üzere Dozy, bu eserinde İslamiyet’in başlangıcından modern döneme kadar geçirmiş olduğu evreleri incelemiştir. Öte yandan bu eserin, Kur’an-ı Kerim’in Flemenkçe yazılmış bir tefsiri niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim yazar, Peygamberimizin (s.a.v.) doğduğu günden vefatına kadarki hayatının bütün evrelerini detaylı bir şekilde aktarırken adeta her âyetin nerede, ne zaman ve ne için indiğini belirtmiştir.

Eser, on dört başlıktan oluşmaktadır. İlk bölümde, Allah (c.c.) ve Cinler, Hacerü’l-Esved, İslam Öncesi Arap Dünyası ve Putlar, Hıristiyanlık ve Yahudilik,

¹ Reinhart Pieter Anne Dozy: 1820’de doğmuştur. Hollanda’da İslâm araştırmalarının ikinci döneminde özgün çalışmalar yapan bilim adamlarının başında gelir. Daha lise yıllarındayken edebiyat ve tarihe ilgi duymuş ve 1837’de girdiği Leiden Üniversitesi’nde büyük başarı göstermiştir. O yıllarda üniversite kütüphanesi’nin Arapça el yazmaları bölümü başkanı ve aynı zamanda şark uzmanı olan Weijers’le tanıştıktan sonra, lise yıllarında aldığı Arapça özel derslerini onun yanında devam ettirmiş ve aynı hocadan İbrânice, Keldânice ve Süryânice dersleri almıştır. Daha sonra hocasının telkinleriyle “Şark Tarihi” üzerinde araştırma yapmaya başlamış ve bu sırada Hollanda Kraliyet Akademisi’nce düzenlenen “Geçmişte ve Günümüzde Araplarca Kullanılan Kadın ve Erkek Elbiseleri” konulu yarışmada birincilik ödülünü alması, onun şarkiyat araştırmalarına olan ilgisini ortaya koymaktadır. Birçok kez tarih akademisinin üyeliğine seçilmiş, ayrıca bazı devlet başkanları tarafından nişanlarla ödüllendirilmiştir. İyi derece İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca, ve Portekizce bilen Dozy, ilmi neşriyatını daha çok Fransızca ile yapmıştır. Bkz. Mehmet Özdemir, “Dozy, Reinhart Peter Anne” *DİA*, I-XXVII, İstanbul, 1994, IX/513.

² Reinhart Pieter Anne Dozy, *De voornaamste godsdiensten “Het Islamisme”*, A.C. Kruseman, Haarlem 1863.

Eşitsizlik ve İslam'ın İlk Temsilcisi Hanif Dini'ni ele almaktadır.³ Devamında ise Hz. Muhammed'in hayatı iki bölüm halinde işlenmiştir.

Dikkatimizi çeken hususlardan biri, tabiri caiz ise eserin içerisindeki alt başlıkların her biri müstakil bir "risale" olacak tarzdadır.

Dozy, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatını "Hicret Öncesi ve Hicret Sonrası"⁴ diye iki ayırarak incelemiştir. Bu bölümlerde Hz. Muhammed'i tanıttak kadar temel ve yeterli bilgiye yer vermiştir. Daha sonra Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in vefatından sonra İslam tarihinde gelmiş geçmiş bütün halifeleri ve yaşanan çarpıcı olayları ele almıştır.⁵ Akabinde tassavufun İslam'da ki yeri⁶, İspanya başta olmak üzere Batı'da İslamcılık ve İbn-i Sina'nın önemi⁷, Türklerin, Moğolların, Hintlilerin ve Çinlilerin İslamiyet'i kabul etmelerinden ve Osmanlılardan bahsetmiş⁸, en sonunda da zikredilen konuların modern dönemdeki tezahürleri üzerinde durmuştur.⁹

Dozy'nin genel olarak İslam tarihinden bahsettiği bu eserinde kelâm ilmini ilgilendiren kısım ise, tarihte gelmiş geçmiş itikadi mezheplere ayrılmış olan bölümdür. Geçmişteki mezhepler başlığı altında Mutezile, Sıfâtiyye, Hâriciyye, Cebriyye'yi¹⁰ ele alırken, İsmailiyye mezhebine özel bir bölüm ayırmış, Şiiliğin alt dalları olarak Dürziyye, Karmatîler, Fâtîmîler... vb.'ye geniş yer vermiştir.¹¹

Sonra İslamiyet'in bozulmaya ve yozlaşmaya yüz tuttuğu dönemden, Vehhabiliğin doğuşundan ve modern döneme kadar geçirmiş olduğu evrelerden bahsetmiştir.¹²

Anlaşılan o ki, daha 19. yüzyılın başlarında bile yeni ortaya çıkmış ve radikal görüşlere sahip mezhepler –ki Vehhabilik bunlardan biridir–, diğer Ehl-i Sünnet mezheplerinden daha ön planda olmuş ve Batı'da İslam denilince akıllara

³ Dozy, a.g.e., ss. 1-12.

⁴ Dozy, a.g.e., ss. 12-39; 39-72.

⁵ Dozy, a.g.e., ss. 100-130.

⁶ Dozy, a.g.e., ss. 207-224.

⁷ Dozy, a.g.e., ss. 225-253.

⁸ Dozy, a.g.e., ss. 254-272.

⁹ Dozy, a.g.e., ss. 287- 400.

¹⁰ Dozy, a.g.e., ss. 131-149.

¹¹ Dozy, a.g.e., ss. 169- 206.

¹² Dozy, a.g.e., ss. 273-286.

önce bu mezhepler gelmiştir ve eserlerde daha çok bu minvalde bilgi aktarımı yapılmıştır.

1.1.2. De Essentie Islam

Lucas Catherine¹³: **De Essentie Islam** (İslam'ın Özü).¹⁴

Yazar, İslamiyet'in doğduğundan beri dünya dini olmayı başaracak kadar büyüdüğünü ve günümüzde Avrupa'da da bunun tezahürlerinin görüldüğünü ifade etmektedir. Müslümanların Avrupa'nın her tarafına çalışmak ve para kazanmak için göç ettiklerini, fakat bu göçlerin geri dönüşünün olmadığını, gittikleri yerlere yerleşmek zorunda kaldıklarını belirten Catherine, hem kültürlerini hem de dinlerini beraberlerinde getiren bu Müslümanlar sayesinde –Hıristiyanlık ve Yahudilik'ten sonra– İslamiyet'in bir dünya dini olmaya hak kazandığını¹⁵ ifade etmektedir.

Bu eserde yazar İslamiyet'in doğuşunu¹⁶, Sünnîler ile Şîîler arasındaki farkları¹⁷, Selefilik ve İbn Teymiyye'nin İslamiyet üzerindeki etkilerini¹⁸, şeriat uygulamalarını ve Belçika'daki insanların İslam algısını konu edinmiştir.¹⁹

Eserde Kelâm ilmini ilgilendiren en önemli bölüm, Sünnîlik ve Şîîlik hakkında bilgi verdiği kısımdır. Yazar, Şîîlik hakkında en ince detaylarına kadar bilgi verirken, sadece bazı konularda Sünnîlik ile Şîîlik arasında karşılaştırma yapmıştır.²⁰ Örneğin, Sünnîler fetvalarını fakîhlere sorarlar ve ona göre amel ederler. Fakat Şîîlerde bu konuda bir farklılık söz konusudur. Zira Şîîler, bazı yetkin âlimleri “müctehid” olarak isimlendirirler. Bu müctehidlerin hükümlerine ve sözlerine itaat

¹³ Lucas Catherine: 1947 yılında Brüksel'de doğmuştur. Genel olarak İslam ve kolonizasyon konuları hakkında eserleri bulunan Belçikalı bir yazardır. Kendisini “unutulmuşların tarihçi prensi” diye tanıtır. 1970'te Brüksel'in medya okulundan mezun olmuş ve hemen akabinde radyo ve televizyon şirketi BRT'de (Belgische Radio en Televisieomroep) çalışmaya başlamıştır. Mesleği gereği bir çok Arap şehrinde ikamet etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.bol.com/nl/c/boeken-lucas-catherine/13772/N/8299/?country=BE> (30.11.2018)

¹⁴ Lucas Catherine, **De Essentie Islam**, Luster Uitgeverij, Antwerpen 2009.

¹⁵ Catherine, a.g.e., s. 5.

¹⁶ Catherine, a.g.e., ss. 6-8.

¹⁷ Catherine, a.g.e., s. 31.

¹⁸ Catherine, a.g.e., s. 35.

¹⁹ Catherine, a.g.e., s. 44.

²⁰ Sünnîlerde namaz kıldırın kişi hakkında kullanılan imâm tabiri, Şîîlerde daha özel bir yere sahiptir. Onlar ilk imâm olarak Hz. Ali'yi kabul ederler. Bkz. Catherine, a.g.e., s. 33.

edip uygulayan takipçileri olur. Bunlar zamanla “Merci-i Taklîd”²¹ diye isimlendirilmiştir. Bu şekilde mü’minler, dini bir soruları olduğunda bu “merci-i taklîd”lere sorarlar ve onların sözlerini bir emir gibi telakki ederler ve uygularlar.²²

Catherine’e göre Şîlik kadar Selefilik de Batı’da merak uyandıran bir konu haline gelmiştir. Nitekim son zamanlarda meydana gelen terör olaylarından sonra Müslümanlar hakkındaki temkinli bir yaklaşım tarzı oluşmuştur. İslam deyince akıllara Selefilik gelmektedir. Kime sorsanız İslâm’ı “terör” ve “Selefilik” ile bağdaştırmaktadır.²³

Yazar, Müslümanlar ve İslam hakkındaki bu yanlış düşüncüyü kırabilmek için öncelikle Selefilik’in doğuşundan, İbn Teymiyye’nin Selefilik üzerindeki etkisinden, İslamiyet ile uzaktan yakından hiçbir alakası olmayan selefî fikirlerden bahsetmiştir.²⁴ Örneğin, Müslümanları cennette bekleyen 72 hûrinin olduğunu (bu arada Hristiyanlara göre bu hûriler cinsiyetsiz meleklerdir) kabul ederler. Catherine bu konuda Kur’an’dan bir âyete yer vermiştir. O, Kur’an’daki bazı âyetlerin müteşâbih olduğundan, dolayısıyla bu âyetleri kafamıza göre te’vîl edemeyeceğimizden bahsetmiş ve bu âyetlerin bizim aklımızın yetmeyeceği konular (örneğin cennet ve cehennem gibi) olduğunu savunmuştur.²⁵ Fakat 15. asrın sonunda Selefilik’in bu âyetleri te’vîl ettiklerini, İmam Suyûtî’nin hûriler meselesinde detaya girerek hûrilerin “büyük ve güzel gözlü, bacaklarından ayaklarına kadar safran, göğüslerinden dizlerine kadar mûsküs, boyunlarından göğüslerine kadar amber çiçeği koktuğunu”²⁶ söylediğini ifade eden Catherine, ayrıca Suyûtî’nin, Kur’an’da yazmayan pekçok ayrıntıya girdiğini iddia eder.²⁷ Selefilik’in buna benzer diğer bazı dikkat çekici fikirlerini de eserinde açıklayarak, aslında bunların İslâm ve Kur’an ile bağdaşmadığını göstermeye çalışmıştır.²⁸ Bu detaylı açıklamalardan sonra müellif asıl İslamiyet’in Selefilik olmadığını, Müslümanların büyük çoğunluğunun bu aşırı

²¹ Merci-i taklîd mertebesine ulaşmış olan kişilerin gizlenen imâm ile aralarında ruhsal bir iletişim bağı olduğuna inanılır. Dolayısıyla inananlar bir merci-i taklîd seçtikten sonra ölene kadar onun takipçisi olarak kalır, onun söz ve kurallarını ömür boyu uygular. Bkz. Catherine, a.g.e., s. 33.

²² Catherine, a.g.e., s. 33.

²³ Catherine, a.g.e., s. 36.

²⁴ Catherine, a.g.e., s. 36.

²⁵ Catherine, a.g.e., ss. 35-46.

²⁶ Catherine, a.g.e., s. 34.

²⁷ Catherine, a.g.e., s. 35.

²⁸ Catherine, a.g.e., s. 41.

dinci kesimi ve daha önemlisi bunların terör versiyonlarını İslamiyet’le bağdaştırmadıklarını ve Müslümanlıktan uzak bir yaşantı biçimi olarak gördüklerini söyler. Bu akımın kimin dindar kimin kâfir olduğunu kafalarına göre belirlediklerini, ancak diğer müslümanların bunun Kur’an’a ve sünnete uymadığına inandıklarını belirtir.²⁹

1.1.3. “Mohammed” Perspectieven op de profeet

Christian Lange³⁰: “Mohammed” Perspectieven op de profeet (Hz. Muhammed Hakkında Perspektifler).³¹

Lange şöyle diyor: “Hz. İsa hakkında bir kitap alsanız elinize ve o kitapta değerli peygamberimiz Hz. İsa’nın Yahudi marangoz olduğunu, soyunun nerden geldiğinin bilinmediğini, Filistin sokaklarında asosyal ve yolunu kaybetmiş bir gezgin gibi dolaştığını ve en sonunda çarmıha gerildiğini okusaydınız ne hissederdiniz? Dünya üzerindeki peygamberlik görevini anlayamadan ve takipçilerinin ona karşı tavır ve tutumlarının nasıl olduğunu öğrenemediğiniz bir kitap düşünün. Hz. Muhammed hakkında yazılan eserler de tam bu tarif ettiğim şekilde.”³²

Christian Lange, bir Hristiyan olup bu eseri Batılı bakış açısıyla yazmıştır. Eserin son kısmında her bölüm için kullandığı kaynakları kısa bir özet şeklinde tek tek zikretmiştir. Kaynakların çoğu kendisi gibi Batılı yazarlar tarafından yazıldığı için Hz. Muhammed’in hayatını öğrenmek isteyen bir kişi, şayet ilk olarak bu kitabı okursa, fazlaca doğru ve yanlışın birbirine karıştığı bilgilerle donanmış olacak ve Hz. Muhammed hakkında çok yanlış düşüncelere sahip olacaktır. Örnek vermek gerekirse yazar, Hz. Peygamber’in tasvir edilip edilemeyeceği konusunda Peygamber Efendimizi (s.a.v.) resmetmenin câiz olmadığı hakkında hiç bir hadise

²⁹ Catherine, a.g.e., ss. 44-47.

³⁰ Christian Lange: 1975 yılında Hollanda’da doğmuştur. Utrecht Üniversitesinde Arapça ve İslami ilimler dalında profesördür. Günümüzde yetişen en önemli İslam araştırmacılarından birisidir. Harvard Üniversitesi’nde Doktorasını tamamladıktan sonra Harvard üniversitesindeve Edinburgh Üniversitesinde docent ünvanını hak kazanmıştır. İslam ceza hukuku ve Kelam’da âhiret gibi konular onun ilgilendiği konuların başında gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.dejongeakademie.nl/nl/leden/alumni/14437> (30.11.2018)

³¹ Christian Lange, **Mohammed perspectieven op de profeet**, AUP (Amsterdam University Press), Amsterdam 2007.

³² Lange, a.g.e., s. 11.

rastlanmadığını, sadece Peygamberimizin Buhârî’de “*Resim bulunan bir eve melekler girmez.*” hadisinin geçtiğini söylemiştir. Yazarın iddia ettiğine göre bu resmetme konusu üç aşamada değişiklik arz etmiştir: Birincisi, Emevi halifesi Abdulmelik (685-705) zamanında kullanılan para birimine Peygamber Efendimiz (s.a.v.)’in suretini resmettirildiğidir. Ona göre o tarihte henüz bunun caiz olmadığına dair en ufak bir fikir yoktur. Zira o dönemde sahabeden yaşayanlar vardı ve dolayısıyla sahabenin, Efendimiz (s.a.v.)’in nasıl görüldüğüne dair verdikleri bilgilerden onun suretini tasvir etmek mümkün olmuştur. İkinci aşamada Osmanlı padişahlarını buluyoruz. Osmanlıda –15. yüzyılda hüküm süren padişah tarafından– Peygamber Efendimiz (s.a.v.)’in suretinin yarısı beyaz bir tülbentle örtülü olarak resmedilmiştir. Üçüncü aşamada yani 17. yüzyıldan sonra Efendimiz (s.a.v.) ya güneş ya bir gül ya da nurlu bir ışık şeklinde resmedilmiştir ki, artık resmetme tamamen ortadan kalkmıştır. Fakat daha sonra 21. yüzyılda Efendimiz (s.a.v.) ile dalga geçmek ve Müslümanları hiddetlendirmek amacıyla Danimarka’da ve Fransa’da Peygamber Efendimiz (s.a.v.) çok kötü bir surette dergilerin kapaklarında resmedilmiştir.³³

Hz. Muhammed hakkında yazılan diğer yabancı eserlere göre bu kitapta Peygamberimizin hayatı detaylı olarak yazılmamıştır. Çünkü yazarın amacı Hz. Muhammed hakkında dikkat çeken rivayetleri önemli başlıklar altında bir araya toplamaktır. Zira o, “Benim amacım Muhammed’in kim olduğunu değil ne anlama geldiğini açıklamaktır.”³⁴ demiştir.

Eserin birinci ve ikinci bölümlerde Hz. Muhammed’in hayatından özet olarak bahsedilmiştir. Onun hakkında bilinen hikaye ve kullanılan kaynakların ne kadar güvenilir olup olmadığı örneklerle açıklanmıştır.³⁵ Üçüncü bölümden beşinci bölüme kadar olan kısımda Hz. Muhammed’in dinî hayatı ele alınmıştır.³⁶

Eserde İslam hukuku, hadis ve felsefe alanlarında Hz. Muhammed’in yeri³⁷, Hz. Muhammed’in mucizeleri, bilginliği, kurtarıcı olması ve öğreticiliği gibi birçok

³³ Lange, a.g.e., ss. 96-99.

³⁴ Lange, a.g.e., s. 12.

³⁵ Lange, a.g.e., ss. 15-45.

³⁶ Lange, a.g.e., ss. 51-63.

³⁷ Lange, a.g.e., ss. 69-83.

vasfından³⁸ bahsedilmiştir. Kitabın sonunda 21. yüzyıl Avrupasında Hz. Muhammed'in nasıl algılandığı anlatılmıştır.³⁹

1.1.4. Volgelingen van de Imam

Johan Ter Haar⁴⁰: **Volgelingen van de Imam** (İmamın Takipçileri).⁴¹

Ter Haar, Lübnan'daki iç savaş ve İran'daki İslam devriminin Batı'da Şiilere karşı bir merak uyandırdığını, zamanla Şiilerin İslam çatısı altında Batı'da ayrı bir değer kazandığını ve bu değeri bugüne kadar bu şekilde korumayabilme nedeninin İran İslam Cumhuriyeti olduğunu söylemektedir. Şiiler hakkında yazılanların bir literatür oluşturacak kadar çoğaldığına ve bu literatür sayesinde artık Şiiliğin bilinmeyenler kategorisinden çıktığına işaret eden yazar, eskiden genel olarak İslamiyet hakkında oluşmuş olan kötü algı ve önyargıların bugün daha çok Şiiler hakkında düşünüldüğünü belirtmekte ve Şiiler fanatik ve tolere edilmesi imkansız olan ve Batılılar nezdinde tehlike oluşturan bir grup olarak tanımlandığını⁴² yazmaktadır.

Ter Haar, şu sorudan yola çıkarak bu eseri yazmıştır: “Şiiler devrimci ve fanatik midir, yoksa bu şahısların devrimci ve fanatik olmalarının nedeni Şii olduklarından mıdır?” Eserde Şiiler ve Şiilik hakkında genel bilgiler veren yazar, önyargılı veya subjektif yaklaşımlardan kaçınmaya özen göstermiştir. Zihinlerde genel bir Şiî anlayışı oluşturmak için Şiiliğin ne olduğunu, Kur'an'a ve diğer kutsal kitaplara bakış açılarını, Şiiliğin teolojideki skolastik yapısını, inanç esaslarını anlatan yazar, Sünnilikte olmayıp da Şiilikte bulunan takiyye, mut'a nikâhı, Şiilerin her sene Hz. Hüseyin'in Kerbela'da katledilişini anma törenleri gibi inanç ve uygulamalarını anlatmıştır.⁴³ Dolayısıyla yazarın genel amacı Şiiliğin tarihinden

³⁸ Lange, a.g.e., ss. 107-121.

³⁹ Lange, a.g.e., ss. 127-138.

⁴⁰ Johan Ter Haar: 1941'de Hollanda'da doğmuştur. Rijksuniversiteit Leiden'de İslami ilimler alanında profesör olarak görev yapmaktadır. Ahmed Sirhindi hakkında bir çalışması vardır. Urduca ve Farsça'dan bir çok eser çevirmiştir. Hem yurt içinde hem de yurt dışında yayınlanmış eserleri ve çalışmaları mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.leiden-islamblog.nl/contributors/johan-ter-haar> (02.12.2018)

⁴¹ Johan Ter Haar, **Volgelingen van de imam**, Bulaaq, Amsterdam 1995.

⁴² Ter Haar, a.g.e., ss. 7-9.

⁴³ Ter Haar, a.g.e., ss. 12-58.

çok onların dini yaşantılarının sistematığını ve o dinin onlardan beklediği bilgi birikimi, ibadet ve manevi birikimi açıklamaktır.⁴⁴

1.1.5. Salafisme versus democratie

Dirk Verhofstadt⁴⁵: **Salafisme versus democratie** (Demokrasi Karşıtı Selefilik).⁴⁶

Dirk Verhofstadt’a göre, 2016’da Brüksel Havalimanında meydana gelen dehşet verici patlamadan sonra, Avrupalıların Müslümanlara karşı bilinçaltılarında uykuya dalmış olan nefret duygusu yeniden patlak vermişti. Nitekim bu suikastı düzenleyenler, bunu İslam şemsiyesi altında “cihad” yapmak amacıyla işlediklerini iddia ediyorlardı. Selefilğin gerçekte ne ifade ettiğini bile bilmeyen zavallılar, kendilerini İslam adına feda ettiklerini zannedip onlardan olmayan herkesin aslında kafir olduğuna inandıkları için masum insanların canına kast etmeyi kendileri üzerinde bir vazife olarak görüyorlardı. Bu düşünceleri onlara aşıl原因an gerek dünya üzerinde gerekse Avrupa’da sayısı belirsiz, kendini “Selefi” olarak tanımlayan sözüm ona terör yapılanmaları bu gibi suikastları gerçekleştirebilmek için binlerce masum gencin aklını çelerek hak yolun bu yoldan geçtiğini onlara inandırmışlardır. Böylece Avrupa ülkelerinde meydana gelen patlamalar sonucunda insanların Müslümanlar hakkında yine akli karışmış ve şu soruları sormaya başlamışlardı: “Bana haftada birkaç defa yemek ikram eden yan komşum hakikaten bir terörist olabilir miydi?”, “Bundan sonra her gün ölümle burun buruna yaşamak zorunda mıyız?”, “Kendilerini Selefi olarak tanıtan bu grubun yakından uzaktan ciddi anlamda İslamiyet’le bir bağlantısı var mı?”, “Herkesin dinini özgürce yaşayabildiği bu ülkede bu gibi yapılanmaların var olması demokrasimize bir tehlike arz ediyor mu?”⁴⁷

⁴⁴ Ter Haar, a.g.e., ss. 65-132.

⁴⁵ Dirk Verhofstadt (1955): Universiteit Gent’de Ahlak felsefesi alanında doçent, medya ve etik alanında profesör olmuştur. Politika ve felsefeyi temel alan kitaplar yazmıştır. *Het menselijk liberalisme* (İnsan Liberalizmi), *Pleidooi voor individualisme* (Bireyciliğin Savunması) ve “Ahlak Felsefesi Açısından Ateizm” gibi eserleri vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_Verhofstadt (02.12.2018)

⁴⁶ Dirk Verhofstadt, **Salafisme versus democratie**, Houtekiet, Antwerpen 2016.

⁴⁷ Verhofstadt, a.g.e., ss. 7-11.

Dirk Verhofstadt, bu düşüncelerden yola çıkarak bu eseri yazmaya karar vermiştir. Yazar eserinde şu konuları savunma çabasındadır:

1. Güçlü demokratik bir toplum, demokratik yapısına zarar vermek isteyen organizasyonların önünü nasıl kesebileceğini sorgulamalıdır.⁴⁸

2. Eğer demokrasimize bir zarar gelmesini istemiyorsak Belçika’da bulunan Selefilere ait yapılanmaların kökü kesilmelidir. Bunu başarmak çok zor değildir. Nitekim Almanya’da bulunan Hizbu’t-Tahrir⁴⁹ adında bir kuruluş Alman hükümeti tarafından kapatılmıştır. Ama Belçika’daki en meşhur Selefi yapılanma olan Sharia4Belgium⁵⁰ aktif durumdadır.⁵¹

Eser on dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Selefilik gibi “Radikal İslamcılık” adı altında oluşmuş yapılanmaların sınırlarının çizilmesi gerektiği, aksi takdirde sessiz kalınır ise meydana gelecek kötü olayların ve insanların bu radikalci İslamcılar tarafından etkilenmelerini seyretmekle kalınacağı, herkesin dini inancını seçmekte özgür olduğunu fakat demokrasiye zarar veren inançların önünün kesilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Devamında ise inanç özgürlüğüne değinilmiştir. Bunun da sözü edilen tehlike arz eden inançların Belçika gibi özgürlükçü bir ülkeye rahatlıkla giriş yapmasına nasıl izin vermiş olduğundan bahsetmektedir.⁵² Bir sonraki bölümde ise Selefililiğin içeriğinden, Selefililiğin çeşitlerinden⁵³ demokrasiye karşı olan Selefi yapılanmaların yaptıkları faaliyetlerden ve Selefililiğin zararlarından, Selefilikte demokrasiye hiçbir şekilde yer olmadığından (mesela; seçimlerde oy kullanmak, selefi akıma bağlı olan hiç kimsede düşüncelerini özgürce söyleme hakkının

⁴⁸ Verhofstadt, a.g.e., ss. 7-11.

⁴⁹ Hizbu’t-Tahrir, uluslararası sunni-islamcı siyasi bir kuruluştur. Amacı müslüman ülkeleri bir araya getirip bir devlet yönetimi altında şeriatın uygulandığı ve tek bir devlet yöneticisinin bütün İslam ülkeleri üzerinde hakimiyet kurduğu bir yönetim şeklini gerçekleştirebilmektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://nl.wikipedia.org/wiki/Hizb_ut-Tahrir (12.12.2018)

⁵⁰ Sharia4Belgium radikalizmi çağrıştıran İslami bir kuruluştur. 3 Mart 2010’da kurulmuş olup, 7 Ekim 2012’de devlet tarafından faaliyetlerine devam etmeleri yasaklanmıştır. Belçika’da faaliyet gösteren bu kuruluş, aktif olduğu dönemlerde oldukça ses getirmiş ve toplum içinde tehlikeli olduğu yayılmıştır. Nitekim müslüman olmayan Avrupalılara karşı radikal tutumları, Avrupalıları bir hayli tedirgin etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Sharia4Belgium> (02.12.2018)

⁵¹ Verhofstadt, a.g.e., ss. 69-78

⁵² Verhofstadt, a.g.e., ss. 13-23.

⁵³ Verhofstadt, selefililiği “politik selefilik” ve “cihaddı selefilik” diye ikiye ayırmakta, politik selefililiğin cihaddı olandan daha az tehlikeli olduğunu belirtmekte, meydana gelen bütün bu patlama ve saldırıların cihaddı selefiler tarafından düzenlendiğini söylemektedir. Bkz. Verhofstadt, a.g.e., s. 39.

bulunmayışı, kişinin Kur'an ve sünnet ne derse ona göre yaşayacağı ve hiç bir şekilde kendi düşüncesini oluşturma gibi bir lüksünün olmadığı vb.) bahsedilmiştir.⁵⁴

Dirk Verhofstadt, ayrıca “Şîî terörizm”den de söz etmiştir. Böylece o, “aşırı İslamcılığın” sadece Sünnî kesimi çağrıştıran bir terim olmadığını vurgulamaktadır.⁵⁵

1.1.6. “Kalam” Arabisch denken over God

Jan Van Reeth⁵⁶: “**Kalam**” Arabisch denken over God (“Kalam” Allah’ı Arapça Düşünmek).⁵⁷

Belçika’nın Anvers şehrinde bulunan Faculteit voor Vergelijkende Godsdienstwetenschappen’nde (Karşılaştırmalı Dini İlimler Fakültesi) görevli olan Jan Van Reeth’ten İslamiyet hakkında kapsamlı ve akademi dünyasına yenilik getirecek bir eser ortaya koyması istenmiştir. Bunun üzerine Van Reeth, Kelâm alanı çok iyi bilinmediği için, Kelâm’ı tanıtıcı bir çalışma yapılması tavsiyesinde bulunmuştur. O, Kelâm ilminin İslam teolojisi için çok büyük önem arz eden bir ilim dalı olduğu halde neredeyse hiçbir fakültede bilinmediğini ve ders olarak okutulmadığını⁵⁸ söylemiştir.

“Kalam Arabisch denken over God en de wereld”, Kalam ilminin sistematik olarak ele alındığı ilk Flemenkçe kaynak eserdir. Her ne kadar kelâm ilmini tanıtmak ve kavramak için Türkçe ve Arapça yazılan “kelama giriş” kitaplarıyla tamamen eşdeğer olmasa da, kelâm alanında yazılmış ilk Flemenkçe eser olması bakımından önemlidir. Yazar, kelâmın diğer İslamî ilimlere göre daha az bilindiğini, fakat çok etkili bir anabilim dalı olduğunu savunmaktadır. O, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi Arap

⁵⁴ Verhofstadt, a.g.e., s. 64.

⁵⁵ Verhofstadt, a.g.e., ss. 99-106.

⁵⁶ Jan M.F. Van Reeth: 6 Şubat 1960’da Belçika’nın Anvers şehrinde doğmuştur. Brüksel’de bulunan Vrije Universiteit Brussel’e bağlı olan Faculteit voor vergelijkende godsdienstwetenschappen’da docent olarak görev yapmaktadır. Genel olarak karşılaştırmalı dinler tarihi alanını ilgilendiren Orta Çağ ve Yeni Çağda mevcut bulunan orta doğu dinleri hakkında eserler telif etmiştir. Özellikle Suriye Hristiyanlığı ve İslam’ın ilk dönemine önem vermiştir.

Ayrıntılı bilgi için bkz.: <http://www.antwerpfvg.org/m/academisch-corps/jan-m.f.-van-reeth.html> (10.12.2018)

⁵⁷ Jan M.F. Van Reeth, **Kalam Arabisch denken over God en wereld**, Apeldoorn, Antwerpen 2011.

⁵⁸ Van Reeth, a.g.e., ss. 8-11.

filozofları sayesinde kelâmın Avrupa’da da çok değer kazandığını ve hala da etkisinin sürmekte olduğunu⁵⁹ belirtmektedir.

Yazar daha geniş bir kitleye hitap edebilmek amacıyla anlaşılması zor olan İslami terimlere en yalın haliyle eserinde yer vermiştir fakat bazı konularda önemli bulunduğu alim isimleri ve Arapça kelimâ terimleri satır aralarında değinip eserin en son kısmında bütün bu terimlere ve isimlere açıklık getirmiştir. Okurun her kesimden kişiler olabileceğini göz önünde bulundurduğundan İslamiyet hakkında bilgi toplamak isteyen okurun konuları okurken hiçbir şey anlamadığı için sıkılmasına mahal vermemek adına daha sade bir dil ile yazmıştır. Nitekim kelimâın provoke eden bir yapısı olduğundan dolayı, kişileri daha çok merak uyandırmaya ve araştırmaya sevk etmektedir. Müellif, Kur’an’da geçen konuları üzerine yapılan tartışmalar ve bunlara oluşturulan cevapları değerlendirme yolunda daha fazla çalışmışsa da kendi düşüncelerini ve değerlendirmelerini de katabileceği tartışmalı konulara da değinmiştir.

Eser altı ana bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde, İslamiyet’in doğuşu ve cahiliyye devrinden, Allah (cc)’ın varlığından, kader ve irade konularından bahsedilmektedir.

İkinci bölümde, Kufe ve Basra’da oluşan Mutezile mezhebi, kelimâ ilminin nasıl bir ilim dalı olduğu, mütekellimun derken kimden bahsedildiğini, putperestliğin oluşumu gibi konulardan bahsedilmektedir.

Üçüncü bölümde, Allah’ın sıfatları konusu ele alınmaktadır.

Dördüncü bölümde, âlemin yaratılışından bahsedilmekte ve daha çok Mutezile’nin bu konudaki görüşü ele alınmaktadır. Diğer mezheplere çok fazla değinilmemektedir.

Beşinci bölümde, irade özgürlüğü ve kişinin kendi amelinden sorumlu olması, Allah’ın insan üzerindeki kudreti ve insanın dünya üzerindeki Allah’ın bir tezahürü (halife’si) olmasından söz edilmektedir.

Altıncı bölümde ise Kur’an- ı Kerim ele alınmaktadır.⁶⁰

⁵⁹ Van Reeth, a.g.e., ss. 8-11.

1.1.7. 25 eeuwen theologie

Laurens ten Kate⁶¹ ve Marcel Poorthuis⁶²: **25 eeuwen theologie** (25 Asırlık Bir Teoloji).⁶³

Yirmi beş asırlık bir felsefe tarihi yerini yirmi beş asırlık bir kelam tarihine bırakıyor. Eseri özel kılan en önemli unsur, yazarlar Laurens ten Kate ve Marcel Poorthuis'un metinlerin orijinal hallerini kullanmış olmalarıdır ki bu da eseri hem eşsiz bir antoloji hem de Batı dünyasının teolojik mirasının iyi düzenlenmiş bir tarihini barındıran değerli bir eser haline getirmektedir.

25 eeuwen theologie (25 Asırlık Bir Teoloji), din ve maneviyatın son günlerde sosyal ve politik alanlarda tekrar etkili olmaya başlaması ve sekülerleşmiş kültüre bir anlam verebilmek için insanların dini eserlere merak sarmış olmaları neticesinde ortaya çıkmış bir çalışmadır. Eser, insanların bu konudaki arayışlarına ve meraklarına bir cevap niteliğindedir. Eserde önemli filozoflara ve telif ettikleri metinlere yer verilmiştir. Eski Çağ ve Orta Çağdan günümüze kadar olan Tanrı ve insan üzerine düşünceler yanında yirmi beş asırlık teolojik görüş ve fikir üreten düşünürler Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam tarihine ciddi anlamda yön vermişlerdir.⁶⁴

Yüz bölümden oluşan eser otuz altı kişilik bir yazar grubunun⁶⁵ yazdığı makalelerden oluşmaktadır. Çok fazla detaylara inmeden Batı Avrupa'da Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam teolojisi tarihi hakkında genel bir bilgi aktarımı söz konusudur. Eserde en son yazılan makale, Batılı teologlardan ve hala hayatta olan

⁶⁰ Van Reeth, a.g.e., s. 39-172.

⁶¹ Laurens ten Kate: Din felsefesi, Hristiyan teolojisi ve din eğitimi alanlarında doçenttir. Felsefe ve din alanlarında bir çok eser telif etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.bol.com/nl/c/boeken-laurens-ten-kate/290290/N/8299/#modal_open (12.12.2018)

⁶² Marcel Poorthuis: Almanya'nın Tilburg Üniversitesinde 'dinler arası dialog' alanında profesördür. Haremden Fitneye (2010), Dinler arası dialog (2011) gibi bir çok eseri mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.nieuwwij.nl/personen/marcel-poorthuis/> (12.12.2018)

⁶³ Laurens Ten Kate, Marcel Poorthuis, **25 eeuwen Theologie**, Boom uitgevers, Amsterdam 2017.

⁶⁴ Ten Kate, Poorthuis, a.g.e., ss. 10-16.

⁶⁵ Mirjam Elbers, Rinse Reeling Brauwer, Michiel op de Coul, E.P.Meijering, Gerard Rouwhorst, Piet Hein Hupsch, Paul Van Geest, Arnold Smeets, Abdelilah Ljamai, Welmoet Boender, Theo de Boer, Eric van Lit, Theo Bell, Daniela Müller, Edith van den Goorbergh, Jan van Eijenden, Harm Goris, Mariet Rijk, Harm Goris, Frans Maas, Marc de Kesel, Fernando Suarez Müller, Leo Mock, Henk Witte, Willem van Asselt, Bob Becking, Erik Borgman, Udo Doedens, Evert Van der Zweerde, Dirk van Keulen, Ariel Molendijk, Stephan van Erp, Wilken Veen, Anne-Marie Korte, Karin Leeuwenhoek.

Jurgen Moltmann hakkındadır.⁶⁶ Her filozof veya düşünce akımı kısaca anlatılmış ve akabinde çevirisi yapılmış olan metinler yer almıştır. Fakat düşünürleri seçerken - mesela Yahudilikte Rasji isminde çok önemli bir düşünürü ele almak yerine- daha bilinmeyen kişileri anlatmayı tercih etmişlerdir ya da çok seçici davranarak Spinoza ve Nietzsche anlatılmış ama Kant ve Hegel'e hiçbir şekilde değinilmemiştir.⁶⁷ İslam alimlerinden Cubbai, İbn Hazm, Cüveyni, Ebu Hanife, Gazzali, İbn Rüşd, Tusi, İbn Teymiyye, Şevkani ve İkbâl eserde yer alan islam bilginlerini oluşturmaktadır.⁶⁸

Eser genel bir giriş, her düşünür hakkında kısa bir özet, sonrasında düşünürün görüşlerini destekleyici eski metinlerin aslı ve o bölümü yazanın kullandığı literatürden oluşmaktadır. Yazarlar teolojii M.Ö. 1400'lü yıllardaki İncil'de geçen peygamberlerden ve Yunanlı filozoflardan bahsederek 2000'li yıllara kadar teolojinin geçirmiş olduğu evreleri ele almışlardır.

1.1.8. Atheisme als basis voor de moraal

Dirk Verhofstadt⁶⁹: **Atheisme als basis voor de moraal** (Ahlakın Temeli Olarak Ateizm).⁷⁰

Eser, daha önce 'Salafisme versus democratie' isimli eserine yer verdiğimiz Verhofstadt'ın kelamı ilgilendiren diğer bir eseridir. Verhofstadt'a göre coğrafya, matematik, tıp, fizik, kimya ve biyoloji gibi bilim dalları tarih boyunca dinden ayrıştırılabilmektedir. O, bunun ahlâk ilmi üzerinde de gerçekleşmesi gerektiğini söylüyor. Amacı insanları dinsizleştirmek değilse de, kimse kimsenin neye inanacağına karışmamalı, kimse kimseyi bir dine inanması için zorlamamalıdır. Her insan inancını seçmekte özgürdür. Dolayısıyla artık ahlakın da dinden ayrışması gerektiği kanaatindedir.⁷¹

Yazar, eserinde genel olarak dinlerin, başka dinlere mensup olan insanları, dinsizleri, eşcinselleri, kadınları, cinsel ilişkiyi, bilimi ve devlet yönetimini ötekileştirici negatif bir tutum takındıklarını belirtmiştir. "Ahlakın temeli dinin

⁶⁶ Ten Kate, Poorthuis, a.g.e., s. 694.

⁶⁷ Ten Kate, Poorthuis, a.g.e., ss. 301-540.

⁶⁸ Ten Kate, Poorthuis, a.g.e., ss. 223-346.

⁶⁹ Dirk Verhofstadt hakkında daha önce bilgi verilmiştir.

⁷⁰ Dirk Verhofstadt, **Atheisme als basis voor de moraal**, Linkeroever, Houtekiet 2013.

⁷¹ Verhofstadt, a.g.e., ss. 7-11.

yönlendirmesiyle değil insanın kendi akli ve duygularıyla hareket ederek doğru davranışa yönelmesidir.”⁷² diyen yazar, İncil’den esinlenerek on ahlak kuralı⁷³ oluşturmuştur. O, ortaya koymuş olduğu bu kuralların İncil’dekinden daha güçlü olduğunu iddia etmektedir. Eğer insanlar bu kuralları dinden bağımsız bir şekilde hayatlarında uygularlarsa hayatın her zaman güven ve mutluluk içinde yaşanılır olacağını iddia etmiştir. Nitekim sevgi, dürüstlük, merhamet, cömertlik gibi ahlaki unsurların dinlerin istismarına uğramakta olduğunu bu nedenle ahlakın dinden tamamen soyutlanmak zorunda olduğunu savunmaktadır.⁷⁴

Yazar, tarihi olaylardan bahsederek bu teorinin doğruluğunu ve haklılığını anlatmaya çalışmıştır. Tarih boyunca insanlar köleleştirilmeye karşı ve eşit haklara sahip olabilmek uğruna hep bir mücadele içinde olmuştur. Hindistan’daki kast sistemi, Almanya’daki Yahudi katliamı, zengin-fakir ayrımı, ırkçılık, kadına karşı şiddet gibi dünya üzerinde insanlığa yapılmış ve hala da yapılan haksızlıklara geri dönüp baktığımızda dinin bu olaylar içinde hiç yeri olmadığını savunmuştur. İddia edildiği gibi şayet din insanları ahlaki yönden eğitmiş olsaydı bu olayların hiçbirinin yaşanmamış olması gerektiğini esefle beyan etmiştir.⁷⁵

Yazar ateizmi tam bir çözüm olarak görmüyor fakat dini yaşantıyı ahlaktan ayırtırmadıkça insanların saygı çerçevesi içinde beraber yaşayamadıklarını, herkesin kendi dininin doğrularını başkalarına yaftalamaya çalıştığını dolayısıyla büyük tartışma ortamlarının meydana geldiğini söylemiştir. Bu sebeple insanlığın refahı için ahlakın dinden ayrışması gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır.⁷⁶

⁷² Verhofstadt, a.g.e., ss. 13-29.

⁷³ On ahlak kuralı şunlardır: 1. Herşeyden önce insanları sev, 2. Her insan bir hedeftir, kullanılacak bir eşya değil. 3. Sana nasıl davranılmasını istiyor isen sende öyle davran, insanlığın iyiliği için çabala. 4. Kendini sürekli geliştir. Her daim yeni şeyler öğrenmek için çabala, yeri geldiğinde eleştiri okunu kendine çevir. 5. Her insan, başkalarına zarar vermediği sürece kendi iradesini kullanmakta özgürdür. 6. Kendini korumak dışında hiç bir nedenden dolayı kimseyi öldüremezsin. 7. Zor durumda olana her daim elini uzatmalısın, ve karşılıksız iyilikler yapmalısın. 8. Diğer canlı varlıklara zarar vermekten kaçınmalısın. 9. Doğaya özenli, küresel ısınmayı tetikleyici hareketlerden uzak duracaksın. Ardında yaşanılacak bir dünya bırakmalısın. 10. Tartışma esnasında sessiz kalma ve iki yüzlü olma, ezilen tarafı savunmaktan çekinme. Bkz. Verhofstadt, a.g.e., s. 35.

⁷⁴ Verhofstadt, a.g.e., ss. 30-168.

⁷⁵ Verhofstadt, a.g.e., ss. 171- 257.

⁷⁶ Verhofstadt, a.g.e., ss. 260-328.

1.1.9. Overal Adam en Eva- de eerste mensen in Jodendom, Christendom en Islam

Mineke Schipper⁷⁷: **Overal Adam en Eva- de eerste mensen in Jodendom, Christendom en Islam** (Her Yerde Adem ile Havva: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da İlk İnsanlar).⁷⁸

İnsanlığın atası Adem ile Havva hakkında, başta Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinleri tarafından olmak üzere dünya üzerindeki birçok destansı hikayeler anlatılmalıdır. Mineke Schipper, daha önce insan varlığının dünya üzerindeki ilk belirtileri hakkında birçok eserinde yazmıştır. Bu eserin de Adem ile Havva hakkında hem kutsal kitaplar da hem de insanlar nezdinde anlatılmalı hikayelere yer verilmiştir. On bölümden oluşan eserde Adem ve Havva'nın yaratılışından bu çiftten doğan çocukların hayatına kadar bütün hikayeler yer almıştır. İlk bölümde Hz. Adem'in yaratılışı sonrasında Hz. Havva'nın yaratılışı, yasak ağaçtan meyve yenilmesi, cennetten kovulmaları ve en sonunda çocuklarının hayatından bahsedilmiştir.⁷⁹

Yasak ağaçtan yenilmesi olayında Hz. Havva genelde ilk hamleyi yapan ve Hz. Adem'i o meyveden yemesi için kandırması ve şeytana uyması sebebiyle “şeytanlaşmış Havva” olarak anlatılır dünya üzerinde. Bundan dolayı da kadın her daim bu suçu işleyen ilk varlık olması hasebiyle birçok dinde Havva'dan beri kadın, erkeğin kanına giren günahkar varlık olarak kabul edilmektedir. Hz. Havva'nın bu davranışı İslam dışında bütün dinlerde aynı şekilde anlatılmaktadır.⁸⁰

Yazar, eserinde daha çok Kur'an-ı Kerim ve İncil'in karşılaştırmasını yapmıştır. İncil'de ve diğer bazı dinlerde Hz. Havva'nın yasak ağaçtan meyve

⁷⁷ Mineke Schipper: 1950 yılında doğmuştur. Vrije Universiteit en Literatuurwetenschap in Utrecht'de Fransız dil ve edebiyatı ve felsefe okumuştur. Kariyer hayatına 1964-1968 ve 1970-1972 yıllarında Afrika'daki Université Libre du Congo'da başlamıştır. 1973'te Hollanda'ya geri döndüğünde Avrupalıların Afrika romanlarında ne ifade ettiği hakkında yazmış olduğu doktora tezini savunmuştur. Farklı kültürler hakkında oluşturulmuş olan literatür çalışmalarına devam etmiştir. 1988'de Vrije Universiteit Amsterdam'da uluslararası literatür çalışmaları alanında profesör olmuştur. 1993 yılında Leiden Üniversitesi'nde çalışmaya başlamıştır. Bkz. <http://www.minekeschipper.nl/leven.html> (04.05.2019)

⁷⁸ Minneke Schipper, **Overal Adam en Eva: de eerste mensen in Jodendom, Christendom en Islam**, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2012.

⁷⁹ Schipper, a.g.e., ss. 13-234.

⁸⁰ Schipper, a.g.e., ss. 13-27.

yemesinden dolayı hala suçlanmasını eleştirmektedir. Ona göre Hz. Havva orda şeytana uyarak bir hata yapmış olabilir, fakat bunun faturasını günümüz insanlığı neden hala çekmektedir? Yazar buna bir anlam verememektedir. Hristiyanlıkta da bu hikayenin önemi genel olarak günah ve suç adı altında aranmıştır. Kadın her daim Hz. Havva'nın suçu ile mimlenmiş ve işlediği günahın bedelini ödeyen ezik bir varlık olarak dışlanmıştır.⁸¹

1.1.10. Godsdienst filosofisch bekeken

Godsdienst filosofisch bekeken (Dine Felsefi Bir Bakış).⁸²

KU Leuven Üniversitesi ile Anvers Üniversitesinin ortaklaşa bir araya getirdiği bu eser, toplam on dört yazarın yazmış olduğu on dört ayrı makaleden oluşmaktadır.⁸³ Makaleler din hakkında dini-felsefi bir bakış açısıyla yazılmıştır. Yazarlardan, felsefi bilgileri hangi seviyede ise o bilgilerini kullanarak olayları şahsî yorumlarıyla ele almaları istenmiştir.⁸⁴

Akademi camiasında din ve felsefe alanında uzman hocaların yazmış olduğu makalerden oluşan bu eseri oluşturan konular başlıca şu şekildedir:

- “Din, İnanç ve Mucize”
- “Din Bir mi İki mi?”
- “Hangisine İman ve İtaat Etmeli?”
- “Din Dilinin Ortak ve Özetleyen Yanları?”
- “Din ve Felsefe Arasındaki Evrensellik”
- “Din Felsefe ile Nasıl Bağdaştırılmıştır?”
- “Bunu Mümkün Kılan Unsurlar”
- “Din ve Şüphe İç İçte Düşünülebilir mi?”

⁸¹ Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. <https://www.nieuwwij.nl/opinie/recensie-van-overal-adam-en-eva/> (04.05.2019)

⁸² Desmond William, Paul Cortois, **Godsdienst filosofisch bekeken**, Pelckmans, Kapellen 2003.

⁸³ Bu yazarlar şunlardır: Arnold burms, Andre Cloots, Paul Courtois, Wim A. de Pater, William Desmond, Urbain Dhondt, Martin Moors, Paul Moyaert, Johan Taels, Jan Van der Veken, Walter Van Herck, Guido Vanheeswijck, Antoon Vergote, Ignace Verhack.

⁸⁴ William, a.g.e., ss. 7-10.

•“Güvenerek İnanmak, Varolmak, Tanrı ve Varlık Ötesi.”⁸⁵

Başlıklardan anlaşılacağı üzere yazarların her biri, derin araştırmalar yaparak yazmış oldukları makalelerde felsefe üzerinden dinin konuşulabilirliğini ortaya koymaya çalışmışlardır. Akademik bir çalışma olması hasebiyle dili oldukça ağır olan eser daha önce de zikrettiğimiz gibi, KU Leuven ve Anvers Üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Eser, daha çok felsefe alanına hitap ediyor görünse de, değinilen konular kelam konularıyla ortaktır ve felsefe ile kelam alanının bir noktada bu ortak konular sayesinde yollarının birleşmesi söz konusudur. Eser, Türkçe yazılmış olan birçok akademik felsefe çalışmalarıyla aynı konuları ele almaktadır. Dolayısıyla çalışmayı, yabancı düşünürlerin bakış açısı ile yazılmış Flemenkçe bir felsefe el kitabı gibi değerlendirebiliriz.

1.1.11. Een Zoektocht Naar Waarheid-in Gesprek met Etienne Vermeersch

Dirk Verhofstadt⁸⁶: **Een Zoektocht Naar Waarheid-in Gesprek met Etienne Vermeersch** (Etienne Vermeersch İle Hakikat Arayışı).⁸⁷

Verhofstadt, ciddi anlamda İslam karşıtı olan ve bunu her defasında belli eden filozof Ethienne Vermeersch⁸⁸ ile İtalya'ya doğru yolculuğa çıkıyor. Bu yolculuk esnasında Dirk, Ethienne Vermeersch ile çeşitli konular üzerinde

⁸⁵ William, a.g.e., ss. 11-212.

⁸⁶ Dirk Verhofstadt hakkında daha önce bilgi verilmiştir.

⁸⁷ Dirk Verhofstadt, **Een zoektocht naar waarheid- In gesprek met Etienne Vermeersch**, Houtekiet, Antwerpen 2019.

⁸⁸ Ethienne Vermeersch: 2 Mayıs 1934 yılında Belçika'nın Sint-Michiels şehrinde doğmuştur. Belçikalı bir filozof, etikçi, klasik filolog ve şüpheci idi. Ghent Üniversitesi'nde profesör olarak görev yapan yazar aynı zamanda rektör yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Bruges Aziz Louis Koleji'nde Yunanca ve Latince okudu. Bu dönem boyunca, Drongen Manastırında katolik eğitimi almıştır. Manastır eğitimi bitikten sonra klasik filoloji bölümünü bitirdi. Beş yıl sonra, 23 Aralık 1958 tarihinde, manastır hayatından tamamen ayrıldı. 25 yaş civarında Hristiyan inancından yavaş yavaş sıyrılma yolunu tuttu. Nihayetinde dinden tamamen uzaklaşmaya karar verdikten sonra üniversite çalışmaları esnasında, ateist ve materyalist bir felsefeci oldu. Vermeersch lisansını Felsefe üzerine yapmış olup “Enformasyon teorisi ve sibernetik felsefi etkileri” üzerine bir tez ile Gent Üniversitesinden 1965 yılında mezun olmuştur. Doktora tezinde danışmanlığını Belçikalı mantıkçı ve bilim felsefecisi Leo Apostel yapmıştı. İki yıl sonra yine aynı üniversiteye profesör olarak atandı. Ders konu ve alanları genel olarak şöyleydi: Felsefe tarihi, bilim felsefesi, çağdaş felsefe, felsefi antropoloji ve Hristiyanlık tarihinin bir çalışma. Vermeersch 1997 yılında emekli olana kadar bu konularda eğitim vermeye devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://etiennevermeersch.be/> (06.05.2019)

konuşmalar yapıyor. Bu konuşmalar neticesinde her defasında makale yazacak kadar malzeme çıkınca bu konuşulanlar iki kapak arasına sığdırılmaya karar veriliyor. Genel olarak Vermeersch'in eski inancı, ateizme geçişi ve felsefe ve doğa bilimlerine olan ilgisi ile bu alanlardan etkilendiği noktalar konuşulmuştur ve devamında dinler tarihi ve eleştirileri, en çok da İslam dini üzerine eleştiriler, sanat, insan ve doğa, bebek aldırma ve ötanazi konuları ele alınmıştır.⁸⁹

Eser, Vermeersch'in ömrü boyunca derinleştiği ve bu konular hakkında konuşulurken karşı tarafı eleştiri yağmuruna tutabilecek kadar bilgi sahibi olduğu konuların bir özeti mahiyetinde olmuştur. Tanrı'nın varlığı hakkında eleştirileri olan, İncil ve Kur'an'ı detaylarına kadar okuyup kendi bakış açısını oluşturan ve kadın haklarını daima savunan projelerde yer alan Vermeersch'in görüşlerini daha iyi anlamak için donanımlı ve verimli bir eserdir.

Eserin ana konusu şüpheyile yola çıkarak hakikati arama çabasıdır. Bu hususta Vermeersch şu açıklamayı yapıyor:

“Tıp, biyoloji, kimya, matematik, arkeoloji, antropoloji alanları bilimin konusudur ve tez-antitez-hipotez tekniği üzerinden teoriler üretmek somut delil ve rakamlara ulaşmak mümkündür. Bilimsel alanda doğru bilgiye ulaşmak olağandır. Nitekim bir takım hesaplamalar ve deneyler yapılarak ortaya çıkan rakamlar ve deney sonuçları üzerinden teoriler ve formüller üretmek ve bir tezat görüldüğü vakit o deneyler tekrarlanarak yeni formüller üretilebilir. Netice net bir sonuç ortaya çıkacaktır. İki kere iki hep dört olacaktır, güneş her sabah olduğu gibi hep doğudan doğacaktır, su 100 derecelik ateşte kaynamaya başlayacaktır ve bunlar hiçbir zaman değişmeyecektir. Fakat bu yöntem psikoloji, sosyoloji, felsefe ve hukuk dallarında uygulanamaz. Çünkü bu dallar gelenek, görenek, düşünce yapıları, dünya görüşü gibi unsurların etkisi altında kalmaktadır. Mesela iyi ve kaliteli bir hayata sahip olmak, içinde yaşadığınız halka, mensubu olduğunuz grup ve inandığınız dine bağlıdır ve netice olarak herkesin kendi doğruları ve diğerlerinden daha doğru bulduğu bir hakikati vardır ve bundan dolayı da ayrışmalar ortaya çıkar. Halbuki herkesin her daim aynı görüşte olması imkansızdır. Biz acı çekerken karşımızdakinin de bizimle empati kurmasını bekleriz, fakat o bunu hissetmediği için bizi anlayamaz, dolayısıyla kimseden aynı duyguları paylaşmayı bekleyemeyiz ve her kişinin doğrusuna ve düşüncesine saygı duymamız elzemdir.”⁹⁰

⁸⁹ Verhofstadt, a.g.e., ss. 13-416.

⁹⁰ Verhofstadt, a.g.e., s. 108.

Bu duyguları Dirk ile paylaşan Vermeersch kendince mantıklı bulduğu sözleri ile insanların hakikat bulmasına rehberlik etme çabasıdır. Ona göre hakikat bir Tanrı'da gizli değildir, düşüncelerimizi bir dine hapsedemememiz gerekir.⁹¹

1.1.12. Over God

Etienne Vermeersch⁹²: **Over God** (Tanrı Hakkında).⁹³

Belçikalı bir filozof olan Etienne Vermeersch, 2019 yılının Ocak ayında – daha önce kendisi tarafından yasal hale getirilmiş olan– ötanazi⁹⁴ uygulaması ile hastalığının verdiği ızdıraba dayanamayarak kendi hayatına son vermiştir. Küçüklükten dindar bir Hristiyan olarak yetiştirilen Vermeersch, daha sonraları dini inancından ve Tanrı'nın varlığından şüphe duymaya başlamıştır. Üniversitedeki felsefe hocasının da etkisi ile ateist olarak hayatını sürdürmeye, doğa bilimleri ve felsefe üzerinden teoriler üretmeye başlamıştır.⁹⁵

Vermeersch, **Over God** (Tanrı Hakkında) adıyla yazmış olduğu bu eser ile birlikte Hristiyanlığa, Yahudiliğe ve İslam dininden olan insanlara başkaldırma içgüdüsü ile Tanrı'nın var olmadığını kendince elde ettiği argümanlarıyla ispatlamaya çalışmıştır. Daha önce Hristiyanlık dinine mensup olmasından dolayı, eserinde Tanrı'dan “Hristiyanlığın Tanrısı” diye bahsederek genel olarak Hristiyanlık üzerinden argümanlarla teoriler üretmiştir.⁹⁶

İnsanların hâlâ bir Tanrı'nın varlığına inanmalarına bir anlam verememektedir. Dolayısıyla herhangi bir dine mensup olanları eleştiri yağmuruna tutarken sinirlerine hakim olamayışı, bu eserde olduğu gibi diğer bütün eserlerinde de göze çarpmaktadır. Nitekim o artık Tanrı'nın olmadığına ciddi anlamda emin olmuş, insanları da bu inanç bataklıklarından kurtarma çabasıdır ve açıkçası birçok insanı öne sürdüğü delil ve argümanlarıyla etkilemeyi başarmıştır.

⁹¹ Verhofstadt, a.g.e., ss. 169-185.

⁹² Etienne Vermeersch hakkında daha önce bilgi verilmiştir.

⁹³ Etienne Vermeersch, **Over God**, Vrijdag, Antwerpen 2016.

⁹⁴ Ötanazi: Hayvanların ve insanların zor şartlar altında yaşam savaşı vermesi durumunda iyileşemeyecekleri durumda uygulanan bir ölüm tarzı mecburi kalınan bir yöntemdir. <https://www.devlette.com/otenazi-nedir-nasil-uygulanir/> (23.05.2019)

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://etiennevermeersch.be/over> (06.05.2019)

⁹⁶ Vermeersch, a.g.e., ss. 29-69.

Vermeersch'e göre Tanrı yoktur, şayet varsa Tanrı kendisine körü körüne itaat edilmesini bekleyen bir canavardır.⁹⁷

Eser üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, kendisinin Hristiyanlıktan Ateizme geçişi hakkında bilgilendirme yapmıştır. Bu bölüm daha çok kendisinden bahsettiği bir bölüm olmuştur. İkinci bölümde ise Ateist düşünce yapısı ile Tanrı'nın yokluğunu ispatlayıcı argümanlarına yer vermiştir. Son bölümde ise çeşitli yazarlar ve fikirlerinden kısa kısa bahsederek Tanrı'nın yokluğu hakkında bir de diğer yazarlar tarafından yazılanları aktarmaya çalışmıştır ki, bu düşüncede yalnız kalmadığı belli olsun.⁹⁸

“Allah'ın Varlığı” konusu Kelâm ilminin ana konularındandır. Dolayısıyla ateizm ve ateistlerin din ve tanrı eleştirisi kelâm ilminin ilgi alanına girmektedir. Birçok oryantalistin Allah'ın yokluğunu ispatlama çabasına ortak olan Vermeersch'in düşünceleri de Tanrı'nın varlığını neden kabul edemedikleri ve daha önce bir dine mensup iken neden ateizmi tercih ettikleri hakkında açıklayıcı bir eser olmuştur.

1.1.13. De historische Mohammed: De Mekkaanse verhalen

Hans Jansen⁹⁹: **De historische Mohammed: De Mekkaanse verhalen**
(Tarihte Muhammed: Mekki Rivayetler).¹⁰⁰

⁹⁷ Vermeersch, a.g.e., ss. 15-93.

⁹⁸ Vermeersch, a.g.e., s. 34.

⁹⁹ Hans Jansen: 17 Mayıs 1942'de dünyaya gelmiştir. Hollandalı dilci (Arapça), oryantalist, köşe yazarı ve politikacıdır. Jansen, Amsterdam, Leiden ve Kahire'de Arapça ve Semitik diller okumuştur. Amsterdam Üniversitesi'nde ilahiyat okuyup sonrasında, Leiden Üniversitesi'nde Arap dili ve belagati üzerinde doktora yapmış, mezuniyetinin hemen akabinde Kahire'ye gitmiştir. Kahire'de bir kaç yıl çalıştıktan sonra Leiden'e geri dönmüş ve Leiden Üniversitesi'nde doçentlik ünvanı almıştır. 2003'ten 2008'e kadar da Utrecht Üniversitesi'nde İslam felsefesi alanında profesör olarak görev yapmıştır. Jansen, İslam karşıtlığı ile medyanın ilgisini çeken en önde isimlerden birtanesidir. 2008'de Opinio dergisinde köşe yazarlığı yapmıştır. Opinio dergisi yanında günlük çıkan Trouw dergisi ve çeşitli sitelerde Hollandalı Arapçacı kimliği ile edindiği tecrübeler ve İslam hakkında geniş bilgisi olması hasebiyle bir çok makale yazıp yayınlamıştır. Ölümünden önce yazmış olduğu en son makale ise “Het wankele fundament van de ware Mohammed “Temeli Sallantıda Olan Muhammed'in Gerçek Yüzü” adını taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.arabistjansen.nl/Arabist/cv_ned.html (05.12.2018)

¹⁰⁰ Hans Jansen, **De Historische Mohammed: De Mekkaanse verhalen**, Singel, Nederland 2011.

Bu eser yazarın Hz. Muhammed'in gerçek yüzünü ortaya koyma amacıyla yazmaya karar verdiği bir eserdir. Tam bir İslam karşıtı olan Jansen kendi deyimi ile bilinmeyenlerin habercisi konumundadır. “Gerçek Muhammed kimdi?” sorusuna kendince cevap arayan Hans Jansen, Müslüman âlimlerin yazmış olduğu uyduruk rivayetlerin olayların iç yüzünü görmeyi engellediğini, onların Hz. Muhammed'in hayatını kulaktan duyma rivayetlerden oluşan bir masal gibi aktardıklarını, dolayısıyla insanların ve özellikle Müslümanların bu hikayelere körü körüne inandıklarını iddia etmektedir.¹⁰¹

Bu duygulardan hareketle yola çıkan yazar iki ciltten oluşan bir eser ortaya koymuştur. Arapça'ya hâkimiyeti sayesinde Peygamberimiz (s.a.v.) hakkındaki eserlerin birçoğunu incelemiştir. Topladığı bilgileri karşılaştırarak kendine göre en doğru rivayetlerden yepyeni bir “siyer” yazmıştır. Fakat bulguları tamamen subjektif ve İslam karşıtı olması hasebiyle kendi bakış açısıyla yazdığı bu eser, elbette objektif olmayacaktır ve birçok yanlış bilgi ihtiva edecektir. Hans'a göre hadisler yalnızca insanlar tarafından aktarılmış olan sözlerden ibarettir ve doğruluğunu ispat edecek hiçbir şey yoktur, şüphelidir ve hadisleri baz alarak yazılanlara da itibar edilemez.¹⁰²

1.1.14. De historische Mohammed: De verhalen uit Medina

Hans Jansen¹⁰³: **De historische Mohammed: De verhalen uit Medina** (Tarihte Muhammed: Medeni Rivayetler).¹⁰⁴

Bu eser, Hans Jansen'in az önce tanıtmaya çalıştığımız **De historische Mohammed: De Mekkaanse verhalen** (Tarihte Muhammed: Mekki Rivayetler) isimli eserinin bir devamı niteliğindedir. Kitapta Peygamber Efendimizin Medine'ye hicretinden sonraki hayatı (622-632), meydana gelen olaylar ve Müslümanların kafirlere karşı mücadelesi gibi Medine dönemini ilgilendiren birçok konu ele alınmıştır.

¹⁰¹ Jansen, a.g.e., ss. 11-31.

¹⁰² Jansen, a.g.e., ss. 7-11.

¹⁰³ Hans Jansen hakkında daha önce bilgi verilmiştir.

¹⁰⁴ Hans Jansen, **De historische Mohammed: verhalen uit Medina**, de Arbeiderspers, Antwerpen 2007.

Yazara göre Müslümanlar, Muhammed'i peygamberleri olarak kabul ettikleri için onun hakkında anlatılan her şeyi kutsal addedip olayların arka planını araştırma zahmetinde bulunmuyorlar. Dolayısıyla kulaktan dolma rivayetlere inanıp doğru dinin savunucuları olduklarını zannediyorlar.¹⁰⁵

İslam karşıtlığını sonuna kadar hissettiren yazar diğer eserinde olduğu gibi, bu eserinde de Hz. Muhammed'in hayatını kendi penceresinden ortaya koymuş, sonunda sübjektif ve insafsız bir şekilde Peygamberimizi âdeta terörist ilan etmiştir. Ona göre Hz. Muhammed'in ahlakı, yaptıkları ve konuşmaları ciddi anlamda gayr-ı müslimlerin modern çağda kabul edebileceği cinsten değildir. Nitekim Muhammed Medine'ye hicretinden sonra İslam adı altında insanları öldürmeyi caiz görmüştür ve emretmiştir. Bir devleti kurabilmek ve sağlam tutabilmek için gerekirse devlete ve İslam'a karşı çıkanlarla savaşılır ve ısrarla İslamiyet'i hak din olarak kabul etmeyen herkes öldürülebilir.¹⁰⁶

Peygamber Efendimizi tamamen bir diktatör kimliğine büründüren yazar, bazı Kur'an âyetlerini bağlamından kopararak ve yanlış yorumlayarak İslam'ın şiddet düşkünü bir din olduğunu düşündürecek söz konusu ayetleri seçerek eserlerinde yer vermiştir. Halbuki ayetlerin siyak-sıbakına bakmadan, "Bakın işte sizin Allah'ınız bunları emrediyor, peygamberi de uyguluyor." demek iyi niyetli bir yaklaşım değildir.

Yazar yüksek seviyede Arapça dil bilgisine sahip olmasına rağmen tefsirleri incelemekten geri durmuş ve olayları kendi anlamak istediği gibi anlatarak İslam karşıtlığını eserlerine açık bir şekilde yansıtmıştır.¹⁰⁷

"Sonradan gelme Müslümanlar" diye küçümseyici bir tavırla Müslümanların Medine'de İslam'ı devlet dini yapmaya çalıştıklarını, yerleşik halk olan Yahudiler ve Hristiyanların da Müslümanların kurallarına uymak zorunda kaldıklarını, aksi takdirde öldürülmek zorunda kalacaklarını vurgulayarak, Hz. Peygamber'i ve müslümanları zorba ve şiddet yanlısı olarak yansıtmaktadır.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Jansen, a.g.e., ss. 7-14.

¹⁰⁶ Jansen, a.g.e., ss. 7-14.

¹⁰⁷ Jansen, a.g.e., ss. 72-92.

¹⁰⁸ Jansen, a.g.e., ss. 48-174.

Bir Müslüman'ın yazmış olduğu siyer eseriyle Hans Jansen'in eserini karşılaştırdığımızda, Jansen'in eserinin tek amacının insanları Hz. Muhammed'den nefret ettirmeye yönelik olarak hazırlandığı görülecektir. Hz. Muhammed'i bu kitaptan tanıma durumunda olan gayr-ı müslimler, Hz. Muhammed hakkında olumsuz ve yanlış bir kanaat edinecek, ondan ve müslümanlardan nefret edecek, hatta bu eserler yüzünden günümüzdeki terör olayları bile Peygamber Efendimize dayandırılarak İslam Peygamberi'nin terörü emrettiği düşünülecek, İslam'a ve müslümanlara düşmanca ve önyargılı bir şekilde yaklaşılacaktır. Hz. Muhammed'in hayatını bir oryantalist gözünden görmemizi sağlayacak bir eserdir.

1.1.15. Vrije wil, moraal en het geslaagde leven

Gerbert Faure¹⁰⁹: **Vrije wil, moraal en het geslaagde leven** (Özgür İrade, Ahlak ve Başarıyla Tamamlanmış Bir Hayat).¹¹⁰

Bu eser iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda özgür irade problemine felsefi bir çözüm aranmaktadır. Özgür irade yanında bazı önemli kavramlar, ahlaki sorumluluk, suçluluk ve bunun doğurduğu sonuçlar birçok alanda özellikle yasal uygulamada büyük bir rol oynamaktadır.¹¹¹

İkinci kısım ise daha çok entelektüel ve tarihi bir yapıya sahiptir ki bu kısımda da özgür iradeye farklı bir bakış açısından çözüm aranmaktadır. Bu kısımda tarihte Yunanlı filozofların özgür irade için hiçbir kavram üretmediğini, özgür irade kavramının Hristiyanlığın doğuşu ile Stoa'nın Helenistik döneminde bu konuya

¹⁰⁹ Gerbert Fauré (1987): Maastricht Porta Mosana College ve Sint-Maartenscollege de felsefe ve Hollanda dil ve edebiyatı alanlarında doçenttir. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.boomfilosofie.nl/auteur/110-821_Faure (06.12.2018)

¹¹⁰ Gerbert Faure, **Vrije wil, moraal en het geslaagde leven**, Vantilt, Nijmegen 2017.

¹¹¹ Faure, a.g.e., ss. 6-10.

yaptığı ön hazırlıklar sayesinde günümüze kadar geldiğini ifade etmektedir. Faure'nın bu konuya açıklık getirebilecek tek anahtarın imoral/moral ile başarılı/başarısız arasındaki o ince farktır. Eserin ismi bu iki kavram aralığında gizlidir. Yunanlı filozoflar başarılılığa ve başarısızlığa yoğunlaşırlar Hristiyanlar moral/imoral yönergesiyle ilgilenmişlerdir. Eserde temel gaye şu soruya açıklık getirmektir: “Eğer her şey önceden irade edilmiş ise, o vakit bir insan nasıl fiillerinden sorumlu tutulabilir?”¹¹²

1962 yılında İngiliz Filozof Peter Strawson¹¹³ bu konuda belli başlı görüşlerini bir eserinde sunmuştur ve hâlâ da o görüşler çok itibar görmektedir. Faure, Strawson'un görüşlerini hafifletilmiş hali ile eserinde ele almakta ve savunmaktadır. Teoride özgür irade diye bir şeyin imkansız olduğunu, fakat pratikte kendimizi onun var olduğuna inandırmak istediğimizi söyleyen Faure'e göre, özgür iradeyi yok saymak, cinayette kurban giden şahsiyeti değersiz kılmakla aynı şeydir. Bu noktada önemli olan bir teoriyi açığa çıkarmış oluyor. Özgür irade teorisi yalnızca ahlaksız davranışlar meydana geldiği vakit değer gören bir teoridir. İnsanoğlu bir konuda yanlış hareket etmiş fakat ahlaksız davranışlarda bulunmamış ise o noktada özgür iradenin devreye girmesi söz konusu değildir. Özgür irade konusu Aristo gibi Yunanlı filozoflar nezdinde önem arz ettiği kadar Thomas Aquinas gibi Hristiyan düşünürleri pek bağlamayan bir teoridir. Aristo kötü insanı hatalı kabul ettiği için özgür iradeyi konu etmez, fakat Thomas Aquinas kötü insanı ahlaksız olmakla adlandırdığı için özgür irade konusuna kesinlikle değinir.¹¹⁴

1.1.16. Wie heeft God gemaakt?

Edgar Andrews¹¹⁵: **Wie heeft God gemaakt?** (Tanrıyı Kim Yarattı?)¹¹⁶

¹¹² Faure, a.g.e., ss. 25-93.

¹¹³ Peter Strawson: 23 Kasım 1919 doğumlu bir İngiliz filozoftur. 1968-1987 yılları arasında Oxford Üniversitesi'nde Waynflete metafizik felsefesi profesörü olarak çalıştı. En önemli eseri Bertrand Russell'in Theory of Descriptions'ını eleştirdiği “On Referring” adlı makalesidir. Mantık ve metafizik alanlarında önemli eserleri vardır. Analitik felsefede metafiziksel yönelimleri yeniden - belki de ilk kez- diriltten filozofların başında gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.felsefe.gen.tr/peter_frederick_strawson_kimdir.asp (16.12.2018)

¹¹⁴ Faure, a.g.e., ss. 95-181.

¹¹⁵ Edgar Andrews: 16 Aralık 1932 yılında Didcot, Oxfordshire, İngiltere'de doğmuştur. Londra Üniversitesi'nde profesördür. Tanrı inancını güçlü deliller ile savunan bir yazardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://christipedia.miraheze.org/wiki/Edgar_Andrews. (18 Mart 2019).

¹¹⁶ Edgar Andrews, *Wie heeft God gemaakt, Maatkamp*, Nederland, 2012.

Edgar Andrews, ateizmi sonuna kadar eleştiren bir eser yazmıştır. Ateizmi eleştirirken evrim teorisini de beraberinde eleştirerek kâinatın ve her şeyin tek yaratıcısının Tanrı olduğunu vurgulamıştır.

Evren kendi kendine oluşmamıştır, böyle bir şey doğaya aykırıdır, dolayısıyla evreni yaratan bir Tanrı vardır. Evrim imkansızdır, bu sebeple her şeyi Tanrı yapmıştır.¹¹⁷

Andrews, Tanrı'nın yokluğunu ispat ettiklerini iddia eden bilim adamlarına acıdığını ifade etmiştir. Amacı bilimsel ispatların evrenin yaratılışını ve dünya üzerindeki yaşamın varlığına hiçbir katkısının olmadığını göstermeye çalışmaktır. Andrews, sürekli bir şekilde “Tanrı vardır” diyerek bu önermesini delilsiz bırakmıyor, aksine Tanrı'nın varlığını ne evrenin yaratılışında ne de dünyanın yaşanılır olmasında bilimin hiçbir etkisinin olmadığını ispatlayarak sözlerini teyit ediyor. O, “Bilim kainatın oluşumunu açıklamak için yetersizdir, dolayısıyla kâinatı yaratan bir Tanrı'nın varlığının şartı”¹¹⁸ olduğunu söylüyor.

Bilim adamları tarafından üretilen teorilere eleştirel bakış açısı ile bakan Andrews, Bigbang teorisinden “kimsenin bu konu hakkında bilgi sahibi olmak için çırpınmayacağı bir teori”¹¹⁹ diye bahsetmiştir. Bilim, dünya hayatının nasıl başladığını bilemediği halde birçok teori üretmiştir, fakat hayatın bir kaynaktan var olduğuna vakıftır. Kâinatın başlangıcının bir Tanrı sayesinde olduğunu savunan Andrews'in bu tezi Hristiyan olmayanlar tarafından da kabul edilmiştir.¹²⁰

Evrım teorisi hakkındaki eleştirisi zayıf kalmıştır. Verdiği örnekte DNA'nın bir koddan ibaret olduğunu yani bir bilgiye sahip olduğunu ve hiçbir yerden gelmiş olmadığını söylüyor ve “DNA bir dildir, dolayısıyla her canlı bir dilden oluşmaktadır.” diyor. İncil'in yaratılış hakkında, “Tanrı konuşarak yaratmıştır, bir sözyle “ol” demiştir ve her şey bir anda oluvermiştir.”¹²¹ diye bahsettiğini aktarıyor. İncil'in, dünyanın düz olduğunu savunmadığını ve Tanrı'nın evrim teorisi ile yaratılışa yön vermediğini belirtiyor.

¹¹⁷ Andrews, a.g.e., ss. 32-83.

¹¹⁸ Andrews, a.g.e., ss. 32-83.

¹¹⁹ Andrews, a.g.e., s. 115.

¹²⁰ Andrews, a.g.e., ss. 97-204.

¹²¹ Andrews, a.g.e., ss. 207-390.

1.2. TERCÜME KİTAPLAR

1.2.1. Verhandelning van de godsdienst der Mahometaanen

Adriaan Reland¹²² tarafından kaleme alınmış olan *Verhandelning van de godsdienst der Mahometaanen* (Hz. Muhammed'in Dini)¹²³, önce Latince olarak **De Religione Muhammedica** adıyla ilk kez 1705'te, sonra 1717'de tekrar yayınlanmıştır.

Adriaan Reland, eserleri arasında en değerlisi olarak kabul edilen bu çalışmasında, İslam dinine bir Batılı gözüyle yaklaşmış olmasına rağmen yaşadığı sırada İslam hakkında yazılan diğer eserlere nazaran İslamiyet'e objektif yaklaşabilen yazarların ilki olmuştur.

Eser iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde, İslâm'ın iman esaslarını kısaca açıklayan bir akâid risâlesinin Arapça metni ve Latince tercümesi verilmiştir. Dolayısıyla bu bölüm İslam hakkında temel ve genel bilgiler içermektedir.¹²⁴ İkinci bölümde ise, İslam hakkında Batı'da mevcut olan önyargılar ve yanlış anlamalar ele alınmış ve bunlar eleştirilmiştir.¹²⁵

¹²² Adriaan Reland (1676-1718): Utrecht Üniversitesi'nden mezun olmuş, İslâm dini hakkında özellikle de tefsir alanında uzmanlaşmış ve aynı üniversitede Arapça profesörlüğü yapmıştır. 1701'den itibaren Utrecht Üniversitesi'nde profesörlük yapan Adriaan Reland'ın çalışmalarında İslâm'a karşı "ön yargısız" bir yaklaşım sergilediği ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Üzel, **Avrupa'da şarkiyatçılık bağlamında İslam dini ve Arap dili eğitimiyle ilgili çalışmalar (Hollanda-Rusya-ABD-Polonya)**, (Bitirme Tezi), Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2005.

¹²³ Adriaan Reland, **Verhandelning van de godsdienst der Mahometaanen**, Willem Broedelet, Utrecht 1705.

¹²⁴ Reland, a.g.e., ss. 4-81

¹²⁵ Reland, a.g.e., ss. 95-194

Objektif bir kalem tarafından yazılmakla ün yapmış olan bu eser, o dönemde Batı'da çok rağbet görmüş ve birçok kimse tarafından okunup incelenmiştir. Eserin çok fazla ilgi görmesi ve ses getirmesi nedeniyle insanları etkileyeceğinden korkulduğu için bu eserin basımı Katolik Kilisesi'nin girişimiyle durdurulmuş ve mevcut baskılarının halk tarafından okunması yasaklanmıştır. Fakat bu engellemelere rağmen yine de eserin Fransızca, İngilizce, Almanca, Flemenkçe ve İspanyolca gibi farklı dillere çevrilmesinin önüne geçilememiştir.¹²⁶

Reland, Müslümanların akıl sağlığından şüphe duyan Batılıların Müslümanlara karşı ırkçı tutumunu çok gereksiz bulmaktadır. Müslümanlar düşünüldüğü gibi akılsız değil aksine yüksek zekâyâ sahip normal insanlardır. Reland, "Yazılan eserler öyle gösteriyor ki Müslümanlar da batılılar kadar zeki ve üstün bilgilere sahip bireylerdir." demektedir. Yazar, bilim açısından İslamiyet'in nerede durduğuna değinmiş ve müslümanlarla tartışabilmek için Kur'an'ın çok iyi derecede anlaşılması gerektiğine vurgu yapmıştır.¹²⁷

Her ne kadar Reland objektif bir yaklaşımla eserini ortaya koymuşsa da, asıl amacı hiçbir zaman İslam dinini savunmak ve Batılıların müslümanlara karşı önyargılı tutumlarını eleştirmek olmamıştır. Aslında Calvinist bir dindar olan Adrian'ın asıl görevi İslamiyet'e objektif yaklaşmak değil, onu yerle bir edecek Evangelist yaklaşımları insanlar nezdinde yaymaktır. Fakat beklenilenin aksine o bu konuda başarısız olmuştur.¹²⁸

1.2.2. Leven na sterven: het toekomstig leven volgens de wetenschap beschouwd

Louis Guillaume Figuier¹²⁹ tarafından kaleme alınan *Leven na sterven: het toekomstig leven volgens de wetenschap beschouwd* (Bilime Göre Ölüm Sonrası

¹²⁶ Hasan Üzel, *Avrupa'da şarkiyatçılık bağlamında İslam dini ve Arap dili eğitimiyle ilgili çalışmalar (Hollanda-Rusya-ABD-Polonya)*, (Bitirme Tezi), Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2005.

¹²⁷ Reland, a.g.e., s. 164

¹²⁸ Hasan Üzel, *Avrupa'da şarkiyatçılık bağlamında İslam dini ve Arap dili eğitimiyle ilgili çalışmalar (Hollanda-Rusya-ABD-Polonya)*, (Bitirme Tezi), Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2005.

¹²⁹ Louis Guillaume Figuier: 15 Şubat 1819 tarihinde doğmuş olan Fransız bilim adamı ve yazardır. Pierre Oscar Figuier'in yeğenidir. Fransa'nın Montpellier şehrindeki Eczacılık Fakültesinde profesördü. Bilime olan katkıları ile anılsa da, zamanının en ırkçı kişiliğiyle de bilinmekteydi.

Hayat)¹³⁰ isimli eser, 1873 yılında Van Den Heuvel ve Van Santen tarafından Fransızca'dan Hollandaca'ya çevrilmiştir.

Çocuğu ansızın vefat eden Figuiet, ölüm sonrası hayatı ve öldükten sonra insan bedenine nelerin olduğunu merak etmeye başlar. Bunun üzerine ölüm sonrası konusunda derin araştırmalar yapar.¹³¹ İnsan ruhunun varlığına kesinlikle inanan yazar, ölüm sonrası bir hayatın olması gerektiğini düşünür. Uzun araştırmalar neticesinde bu konuya bilim ile bir açıklık getirilebileceğine karar verir. O, sadece insanoğlunun hayatını değil aynı zamanda hayvanların ve bitkilerin hayatlarını, diğer gezegenlerdeki hayatları ve gayb ötesi âlemdeki varlıkları da inceler.¹³²

Figuiet, bu eserinde şu soruların cevaplarını aramaya çalışmıştır:

•“İnsan; beden, ruh ve hayat üçlüsünden oluşmaktadır. Peki ya ölüm bunun neresindedir?”¹³³

•“Ölüm sonrası hayatta bedenimize ne oluyor?”¹³⁴

•“Gayb âleminde ne tür varlıklar yaşamaktadır?”¹³⁵

•“İnsan ruhu da gayb âlemine mi intikal edecektir?”

•“Gayb âlemindeki varlıkların özellikleri nelerdir, beden şekli, duyu organları var mıdır, akıl yürütebilirler mi?”¹³⁶

•“Gayb âlemindeki varlıkların ölüm sonrası hayatları var mıdır?”¹³⁷

•“Ruhların en son gideceği yer güneş gezegenidir.”¹³⁸

Zikrettiğimiz bu başlıklardan da anlaşılacağı üzere yazar, Kelâm ilminin temel konularından biri olan “ölüm sonrası hayat” hakkında ciddi sorular sormuş ve

Nitekim siyahileri zeka yoksunu, pis kokan, fakir ve insanlıktan çıkmış varlıklar diye saygısızca dışlamaktaydı. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Louis_Figuiet (13.02.2019)

¹³⁰ Louis Guillaume Figuiet, **Leven na sterven: het toekomstig leven volgens de wetenschap beschouwd**, Leiden 1873.

¹³¹ Figuiet, a.g.e., s. 10.

¹³² Figuiet, a.g.e., s. 11.

¹³³ Figuiet, a.g.e., s. 15.

¹³⁴ Figuiet, a.g.e., s. 17.

¹³⁵ Figuiet, a.g.e., s. 22.

¹³⁶ Figuiet, a.g.e., s. 31.

¹³⁷ Figuiet, a.g.e., s. 47.

¹³⁸ Figuiet, a.g.e., s. 68.

ölüm sonrasında ne olacağına dair merakını gidermek için bir hayli gayret sarfetmiştir.

1.2.3. Filofoferen in de İslam

Souleymane Bachir Diagne¹³⁹: **Filofoferen in de İslam** (İslam’da Felsefe).¹⁴⁰

Bu eser, Diagne’nin Flemenkçeye çevrilmiş ilk kitabıdır. Felsefenin kendi gerçekliğini arayan ve önyargı olmadan geliştirmeye çalışan bir ilim dalı olduğunu söyleyen Diagne, bunun İslam felsefesi için de geçerli olduğunu belirtir. İbn Sina, İbn Rüşd, Gazzali, Afgani, Abdel Raziq ve Muhammed İkbâl gibi değerli düşünürlerin çeşitli felsefî konuları ele aldıklarını ifade eden Diagne, bu kitabı yazmaktaki amacının, İslamiyet ile modern düşüncenin arasındaki bağı anlamak olduğunu vurgulamakta ve İslamiyet’in aktüel konulara ve ileride dünya üzerinde ortaya çıkacak olan politik problemlere açık olduğunu¹⁴¹ söylemektedir.

Diagne, İslâm ve felsefe ilişkisi konusunda bir takım sorular sormakta, bu soruların cevaplarını İbn Sina, Gazali, İbn Tufeyl, İbn Rüşd, Cemâleddin Afgani, Muhammed Abduh, Ali Abdurrazık, Muhammed İkbâl gibi birçok filozof ve düşünürün değerlendirmeleriyle cevaplamaktadır. Bu sorular şunlardır:

- “İslam dini neden felsefeye ihtiyaç duyuyor?”
- “Mantık evrensel midir, yoksa her dil kendi mantığına mı sahiptir?”
- “Felsefî bir dil nedir ve bir dil nasıl felsefî olur?”
- “Dini bir hikayeyi felsefe açısından yorumlamak ne anlama geliyor?”

¹³⁹ Souleymane Bachir Diagne: 1955’te Senegal’in Saint-Louis şehrinde doğmuştur. Kolombiya Üniversitesinde Fransız Dili ve Edebiyatında ve Felsefe anabilim dalında öğretim görevlisidir. Mantığın ve matematiğin tarihçesi, epistemoloji, İslam dünyasında felsefe geleneği, kimlik oluşumu ve Afrika literatürü ve filozoflar hakkında çalışmaları vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://philosophy.columbia.edu/directories/faculty/souleymane-bachir-diagne> (24.10.2018)

¹⁴⁰ Souleymane Bachir Diagne, **Filofoferen in de İslam**, Çev. Pol van de Wiel, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2016.

¹⁴¹ Diagne, a.g.e., ss. 39-53.

•“Akılcılık ve mistisizm birbirine karşıt mıdır?”

•“İnsanın konumu ve doğayla ilgili sorumluluğu nasıl anlaşılmalıdır?”

• “İslam’da hangi ekolojik felsefe var?”

•“Din, belirli bir devlet türünü ister mi yoksa modernite bağlamında Müslümanlar, açık demokratik toplumlarda özgürce yaşamalarını sağlayan politik kurumları düşünebilir mi?”

•“Din çoğulculuğu içerir mi?”¹⁴²

Yazar, “Felsefe yapmadan akıl yürütülemez” başlığını koyduğu ilk bölümde İslâm’ın bir peygamber aracılığı ile ortaya konan bir din olarak tarihsel açıdan felsefeye bir engel teşkil etmediğini, aksine felsefe ilmine yol açtığını ileri sürmektedir. O, “Vahiy, akleden insanları muhatap aldığından, yapılan yorum hiçbir zaman sıfırdan başlamaz; bire bir kopyalanan yorum yalnızca bir alıntıdır, kendi aklını kullanarak yapılan yorumlama ile asla bir olamaz.”¹⁴³ demektedir.

Müslümanların felsefeye devamlı açık olmaları gerektiğini, aksi takdirde bunun dinin yok olup gitmesine neden olacağını iddia eden Diagne şu uyarıda bulunmaktadır: “Günümüz Müslümanlarının, klasik dönem alimleri gibi diğer medeniyetlerin felsefi düşünce ve fikirlerine açık olup bu fikirleri olgun bir şekilde karşılayarak onları benimsemeleri gerekmektedir. Eski filozoflar gibi, yeni fikirler ortaya atarak, yeni gelişmeler sağlamak adına, var olan düzenin bozulacağından korkmamalıdır. Eğer dinimizin canlı kalmasını istiyorsak, hayatın durmadan hareket halinde olduğunun farkında olmalıyız. Yerinde öylece sayan bir din kendiliğinden yok olup gider.”¹⁴⁴

Bu fikirlerini güçlendirmek için 20. yüzyılın Hindistan / Pakistan filozofu Muhammed İkbal ve onun tasavvufi kaynaklardan etkilenecek yazdığı “Hareketliliğin Felsefesi” adlı eserinden; kitabının en son bölümünde bahsetmiştir.¹⁴⁵

¹⁴² Diagne, a.g.e., ss. 7-11.

¹⁴³ Diagne, a.g.e., ss. 11-35.

¹⁴⁴ Diagne, a.g.e., ss. 114.

¹⁴⁵ Diagne, a.g.e., ss. 115-131.

1.2.4. Een geschiedenis van God: vierduizend jaar jodendom, christendom en islam

Karen Armstrong¹⁴⁶: **Een geschiedenis van God: vierduizend jaar jodendom, christendom en islam** (Tanrı'nın Tarihçesi: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Ekseninde Dört Bin Yıllık Serüven).¹⁴⁷

Karen Armstrong, geniş dini bilgisi ve din üzerine telif etmiş olduğu eserler ile dünyada ün yapmıştır. Yazar, İngiliz olmasına rağmen eserleri birçok farklı dillere çevrilmiş ve bu vesileyle İngilizce'ye hakim olmayan kişiler de kendi dillerinde bu eserleri okuma fırsatını yakalamıştır. Yazarın genelde her din, özelde de İslam hakkında yazmış olduğu eserlerdeki ana gayesi din denilince akıllarda beliren haksız önyargıları bertaraf etmektir. Armstrong İslâm hakkında şöyle diyor: "İslamiyet hiç de sanıldığı gibi radikal, terörü öngören ve kadınlara indirgemeci bir tavırla muamele eden bir din değildir; aksine barışı, sevgiyi ve saygıyı önemseyen, kadını değerli kılan ve bunları telkin eden bir dindir."¹⁴⁸

Armstrong, dinlere karşı her daim objektif yaklaşmış, eserlerinde de hakikatleri aktarmaya çalışmıştır. Flemenkçe'ye çevirisi yapılarak kazandırılan bu eserde Tanrı'yı tek bir din üzerinden değil, semavî dinler olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam ekseninde karşılaştırmalı olarak anlatmaya çalışmıştır ve bu üç dinin Tanrı yaklaşımını ortaya koymuştur.¹⁴⁹

Armstrong, "Tanrı bir şey midir?", "Bir kişiliğe mi sahiptir?", "Erkek midir, kadın mıdır?", "Tanrı öldü mü, Tanrı'nın bir geleceği var mıdır?" gibi soruları cevaplandırarak Tanrı'nın tarihçesini değil, daha çok insanların Tanrı'ya nasıl

¹⁴⁶ Karen Armstrong: 14 Kasım 1944 yılında Wildmoor'da dünyaya gelmiştir. Katolik bir rahibe olarak yedi yıl hizmet etmiş, 1969 yılında Kiliseden ayrılmış, Oxford Üniversitesi'nden edebiyat lisans diploması alarak Londra Üniversitesi'nde Modern edebiyat dersleri vermeye başlamıştır. Dini konularda yazdığı eserler ile tanınan Armstrong bütün dini oluşumlara objektif yaklaşmıştır ve dinleri olduğu gibi anlatmaya çalışmıştır. 40 farklı dile çevrilmiş olan eser yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://kidega.com/yazar/karen-armstrong-132658> (19.01.2019)

¹⁴⁷ Karen Armstrong, **Een geschiedenis van God: vierduizend jaar jodendom, christendom en islam**, Çev. Ronald Cohen, De Bezige Bij, Nederland 2014.

¹⁴⁸ Hafsa e-Bazioui- 'Een geschiedenis van God: vierduizend jaar jodendom, christendom en islam - een recensie', (Çevrimiçi), <https://kifkif.be/cnt/artikel/een-geschiedenis-van-god-vierduizend-jaar-jodendom-christendom-en-islam-een-recensie>, 19 Ocak 2019.

¹⁴⁹ Armstrong, a.g.e., ss. 151-326.

inandıklarını, dinler arasındaki farklı Tanrı tasavvurlarını ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁵⁰

Armstrong, hiçbir dinin benzersiz olmadığı kanaatindedir; dinlerin geliştiği ve yayıldığı zamanlardaki olaylara bakıldığında pek çok benzerliğin bulunduğunu ve ilgili dinlerin takipçilerinin de aynı zorluklarla karşı karşıya olduğunu belirtmiştir. Ona göre Tanrı anlayışı her dinde farklılık göstermektedir. Birinde din ve Tanrı olmadan da yaşanabileceği düşünülebilirken, diğer bir dinde Tanrısız bir hayat tasavvur bile edilemiyor. Armstrong eserinde din, dini ritüel, gizem, dram ve meditasyon arasındaki bağlantı kurmuştur. O, dini sanata benzetiyor; çünkü sanat da tıpkı din gibi gizemli ve çözülmesi zor bir şeydir. Dini ayakta tutan iman ve ameldir. Eğer bir din yaşanmaz ise yok olmaya mahkumdur. İnsanlar manevi bir hayvandır; dolayısıyla bir dine inanma ihtiyacı her zaman hissedilecektir. İnsanoğlu, hayatının her evresinde tarih boyunca varlığa nasıl bir anlam yüklemesi gerektiğinin arayışı içerisinde bulmuştur kendini ve bu günümüzde de hala böyledir. Hayatının her evresinde sorguladığı sorular yüzünden düştüğü boşlukları geri doldurmakla meşgul olacaktır ve insanoğlu hiç bir zaman hayatın bir gün son bulacağı gerçeğini kolayca kabullenemeyecektir.”¹⁵¹

1.2.5. De Islam, de toekomst van een wereldreligie

Hans Küng’un¹⁵²: **De Islam, de toekomst van een wereldreligie** (İslam, Bir Dünya Dininin Geleceğe Bakışı).¹⁵³

¹⁵⁰ Armstrong, a.g.e., ss. 432-480.

¹⁵¹ Armstrong, a.g.e., ss. 13-62. Hafsa el-Bazioui tarafından eserin bir değerlendirilmesi yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://kifkif.be/cnt/artikel/een-geschiedenis-van-god-vierduizend-jaar-jodendom-christendom-en-islam-ee-recensie> (19.01.2019)

¹⁵² Hans Küng: 19 Mart 1928’de, İsviçre’nin Sursee kentinde dünyaya gelmiştir. Lucerne’de lise öğrenimini tamamladıktan sonra, 1948-1955 yılları arasında Roma’da Papalık Alman Yüksek Okulu ve Gregorian Üniversitesi’nde öğrenim görmüştür. Roma’da Katolik bir rahip olarak kutsanmasından yani Katolik rahibi olarak takdis edilmesinden sonra Küng, Karl Barth’ın “aklanma” doktrini konusunda hazırladığı teziyle 1957 yılında teoloji doktoru unvanını kazanmıştır. Teoloji konusundaki çalışmalarına Paris’deki Sorbonne Üniversitesi’nde devam eden Küng, 1960’da Almanya’daki Tübingen Üniversitesi’ne “temel teoloji” profesörü olarak atanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatice Çiçek, **Papa’nın Yanılmazlığı Sorunu ve Hans**

Alman ilahiyatçı yazar Hans Küng'ün bu eseri, dünya dinlerinden olan İslamiyet'i tanıtıcı nitelikte bir kitaptır. Bu eseri yazmaktaki amacı Avrupa'da yaşayan Müslümanların dinini tanıyıp, onlar ile korkmadan, ön yargılarla yaklaşmadan birlik ve beraberlik içinde yaşabilmeyi sağlamaktır. "Günümüzdeki olaylara daha yakından bakmak istiyorsak, İslam dinini öğrenip olayları öyle değerlendirmemiz gerekir."¹⁵⁴ diyen Küng, eserinde geçmişe doğru bir yolculuk yaparak, meydana gelen tartışmalar, kendini diğerlerinden soyutlamış olan akımlar; ve mezhepler, o zamanda yaşanan ve günümüzde tezahürlerini gördüğümüz olayların nasıl vuku bulduğunu açıklamaya çalışmıştır. Bu nadide eserle birlikte İslam'ın politik, kültürel ve dini öneminin kapsamlı bir analizini sunar. Dünya dinleri, on yıllardır Hans Küng'ün ana konusu olmuştur. Dolayısıyla kültürler arasındaki diyalogun şampiyonu olarak, birçok dile kazandırmış olduğu birkaç eser telif etmiştir.

Yahudilik ve Hristiyanlık üzerine yapmış olduğu çalışmalardan sonra Hans, İslam dininde de derinleşmeye başlıyor. Diğer eserlerinde de olduğu gibi Hans İslamiyet'i baştan sona en yalın haliyle anlatmaya çalışmıştır. Birinci bölümün ilk kısmında öncelikle ön yargılı kişilere ithafen onların bu yargılarının nedenini ortaya koyan bir İslam tarifi yapıyor, sonra ideal bir İslam'ın nasıl olması gerektiğini ve akabinde de İslam'ın gerçekten nasıl bir din olduğunu detaylı bir şekilde anlatıyor.¹⁵⁵ İkinci kısımda ise "öteden beri süregelen problemler" başlığı altında doğuda 5000 yıl içersinde oluşan dinleri anlatıp, Arap yarımadasında İslam gelmeden önce Yahudiliğe ve Hristiyanlığa değinmiştir.¹⁵⁶ Son kısımda ise üç dünya dininin atası Hz. İbrahim, İncil'e göre Hz. İbrahim, Kuran' a göre Hz. İbrahim'den bahsettikten sonra bu üç dini birbirine bağlayan noktalara değinmiştir.¹⁵⁷

İkinci bölümün birinci kısmında Kur'an-ı Kerim'e detaylı bir yer vermiş ve Tanrı'nın sözü diye bilinen Kuran'ın Hristiyanlar için de kutsal bir kitap olup

Küng'ün Yanılmazlık Doktrinini Eleştirisi, (Yüksek Lisans tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010.

¹⁵³ Hans Küng, **De Islam, de toekomst van een wereldreligie**, Çev. Ton Van der Stap, Ten Have, Kampen 2009.

¹⁵⁴ Küng, a.g.e., ss. 19-26.

¹⁵⁵ Küng, a.g.e., ss. 31-57.

¹⁵⁶ Küng, a.g.e., ss. 57-80.

¹⁵⁷ Küng, a.g.e., ss. 80-92.

olmadığını sorgulamıştır. İkinci kısımda ise insanın yaratılışından, Allah (cc)’ın tek ve ortağı olmadığından, kıyamet gününden, cennet ve cehennemden, Allah (cc)’ın isim ve sıfatlarına kadar inanç esaslarını ilgilendiren konulara yer verdikten sonra Peygamber Efendimiz (s.a.v.)’in hak peygamber olduğunu ve Müslümanlık için örneklik teşkil ettiğini geniş bir “Siret-i Neb-i” başlığı altında anlatmıştır ve şu soru ile bu bölümü sonlandırmıştır: “Hz. Muhammed Hristiyanların da bir peygamberi miydi?”¹⁵⁸

Üçüncü bölüm tamamen İslam tarihine ayrılmıştır, peygamber efendimizin vefatından sonra devleti yönetecek olan Dört Halife Dönemi ve onların yönetiminde oluşan siyasi tartışmalar ve yönetim farklılıkları, yenilikler ve İslam fetihleri başlı başına ele alınan konular olmuştur. Kelam ve felsefeyi ilgilendiren konular ise bir hayli çok, zaten İslam dinini oluşturan iki ana bilim dalı olarak tarihten bugüne etkisi en fazla olan olaylar kelam ve felsefe üzerinden yürümektedir. Hz. Ali döneminde vuku bulan hakem olayı sonrasında oluşan Haricilik, Şiilik ve Sünnilik ayrımı, ki Şiilik ve Sünnilik günümüzde iki ana mezhep olarak kabul edilmekte, dünya üzerinde mezhep tanımı bu ikisi üzerinden yürütülmekte, ve tarih içinde oluşan diğer mezheplere eserde tek tek yer verilmektedir.¹⁵⁹ Yazarın mezhepleri isimlendirme şekli dikkat çekicidir:

- İnsanın özgür iradesi- politik tehlike arz eden mezhep: Kaderiyye
- Kur’an’ı yeniden anlamlandıranlar: Hariciler
- Karar askıya alındı: Murciye
- İkinci kelamî mücadele, vahiy ve akıl ekseninde kelamın dönüş noktası: Vâsıl ve Amr
- Allah’ın sıfatları yoktur: Cehmiyye
- Allah Teala’nın sıfatları vardır: Ebu’l-Hüzeyl
- İslami ekol: Mutezile
- Akıl vahiy ekseninde vahyi baz alanlar: Eşariyye

¹⁵⁸ Küng, a.g.e., ss. 93-190.

¹⁵⁹ Küng, a.g.e., ss. 191-380.

Kelamı ilgilendiren konulara özet halinde yer veren¹⁶⁰ yazar Gazzali'yi ve Thomas Aquinas'ı felsefenin kurucu babaları olarak adlandırmış, hayatlarını ve ortaya koydukları görüşleri karşılaştırmış, sonrasında çalışma metodları, stilleri ve önemsedikleri unsurları tespit edip bu noktada aralarındaki farkı ortaya koymuştur. Aralarındaki temel ayrımı ve felsefelerini oluşturan görüşleri tespit edip şu soruya bir cevap vermeye çalışmıştır: “Kelamın (teolojinin) yenileşmesi söz konusu mudur?”¹⁶¹

İslam felsefesini Arap felsefesi diye isimlendirmiş, “Başlı başına İslam felsefesi mümkün müdür?” diye bir soru yönelterek konuya bir yön vermiştir. Birinci bölümde, “Arap Felsefesine Giriş” başlığı altında İslam felsefesinin ilk temsilcileri olan Kindi, Farabi ve Razi'yi tanıtmıştır. İkinci bölümde, “Felsefenin Dönüm Noktası ve Olağanüstü Tarihi Bir Kişilik” başlığı altında İbn Sina'yı, Arap felsefesinin bitiş noktası olarak da İbn Rüşd'ü anlatmıştır. Devamında “sürekli çıkış ve iniş döngüsünde bir tarih” diyerek İbn Haldun'a değinmiş, geleneğin çöküşü ile İbn Teymiyye ve Maverdi'den bahsettikten sonra yine klasik bir soru ile konuyu sonlandırmıştır: “Özgürlük, akıl ve değer eşref-i mahlukat olan insanı ne derece temsil etmektedir?”¹⁶²

1.2.6. En de aarde bracht voort

Gijsbert van den Brink¹⁶³: **En de aarde bracht voort** (Dünya Kendisini Üretmiştir).¹⁶⁴

Evrin teorisi ortaya atıldığından bu yana her çağın ve dinin bir tartışma konusu olmuştur. Brink de bu tartışmayı İncil ile bağdaştırarak yapmaya çalışmıştır. Eğer evrin teorisi Hristiyan inancı tarafından kabul görürse, bu tartışmadan şu sorular doğacaktır:

¹⁶⁰ Küng, a.g.e., ss. 191-380.

¹⁶¹ Küng, a.g.e., ss. 427-450.

¹⁶² Küng, a.g.e., ss. 450-479.

¹⁶³ Gijsbert van den Brink: 15 Mayıs 1963 yılında Hollanda'nın Utrecht şehrinde doğmuştur. Vrije universiteit Amsterdam'da İlahiyat ve Bilim Üniversitesi araştırma başkanıdır. Araştırmaları genel olarak Hristiyan inancı ve doğa bilimleri üzerinedir. Ancak Van den Brink, din ve bilim arasındaki ilişki hakkında daha geniş tartışmalara dahil olmaya gayret gösterir. Mevcut araştırması iki projeye yoğunlaşıyor: 1. Evrin teorisinin klasik dini inançlarla nasıl birleştiği; 2. Bir akademik disiplin olarak teolojinin doğası ve geleceği. Geniş bilgi için Bkz. <https://research.vu.nl/en/persons/gijsbert-van-den-brink> (25.04.2019)

¹⁶⁴ Gijsbert van den Brink, **En de aarde bracht voort**, Çev. Eva van Urk, Uitgeverij Boekencentrum, Utrecht 2017.

“Hristiyanlık dinine inanan bizler İncil’i nasıl değerlendiriyoruz?”¹⁶⁵

“Günah ve insanoğlunun Tanrı’nın yeryüzündeki tezahürü olduğuna dair inancımıza ne oldu?”¹⁶⁶

Van den Brink, eserini bu gibi sorulara cevap niteliğinde hazırlamıştır. Nitekim amacı Hristiyanlara, Ortodoks dini ile evrim teorisinin nasıl bağdaştırılabileceğine dair açıklamalar üretmektir. Ortodoks Hristiyanlar ve bilim adamlarının ürettiği evrim teorisi aslında hiçbir zaman yan yana gelemeyecek şekildedir. Fakat Hollanda’nın önde gelen teologlarından olan yazar evrim teorisi üzerinde yaptığı on beş yıllık derin incelemeler sayesinde, bu teoride bulunan problemleri tespit etmiş, teolojik açıdan nasıl ele almak gerektiğini anlamış ve incelemelerini aktarmaya çalışmıştır.¹⁶⁷

Eserde konu anlatılırken İncil’den alıntılar yapılmıştır. Zira önce konuyla ilgili İncil’deki dini argümanlar ortaya konulmuş, ardından da evrim teorisini destekleyeceğini düşündüğü pasajlarla evrim teorisinin Hristiyan diniyle ortak noktaları ele alınmıştır. Kitapta hem dini hem de bilimsel argümanlar paralel şekilde incelenerek evrim teorisinin Hristiyanlık dini açısından kabul edilebilirliği sonucuna ulaşılmıştır.

1.2.7. De Djinn en hun impact op het leven van de mens

Şeyh Muhammed b. Salih el-Useymin¹⁶⁸: **De Djinn en hun impact op het leven van de mens** (Cinler ve İnsanlar Üzerindeki Etkileri).¹⁶⁹

¹⁶⁵ Van den Brink, a.g.e., ss.110-136.

¹⁶⁶ Van den Brink, a.g.e., ss. 118-206. Bu konunun bir devamı olarak Brink, geniş bir şekilde “İzdirap çekmek ve ölmek, Adem ve Havva” meseleleri üzerinde durmaktadır. Van den Brink, a.g.e., ss. 207-258.

¹⁶⁷ Van den Brink, a.g.e., ss.34-172.

¹⁶⁸ Şeyh Muhammed b. Salih el-Useymin: 1929 yılında Suudi Arabistan’ın Uneyze şehrinde dünyaya gelmiştir. Şeyh Abdurrahman b. Nâsır as-Sa’dî, Şeyh Muhammed Emin eş-Şenkîti ve Şeyh ‘Abulazîr b. Baaz gibi zamanının önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Sünnî bir âlim olması ve ilmî hassasiyeti vesilesiyle fetvalarını her daim Kur’an ve Sünnet’e dayandırarak vermiştir. Suudi Arabistan’da bilinen Ehl-i Sünnet âlimleri zümresinden Şeyh Nasiruddin el-Albani ile birlikte zamanının en meşhur âlimlerindendi. 2001 yılında vefat etmiştir. Bkz. <http://sunnahcenter.com/uitdrijven/3407-de-djinn-en-hun-impact-op-het-leven-van-de-mens.html> (25.04.2019)

¹⁶⁹ Shaykh Mohammed ibn Saalih al-’Oethaymien, **De Djinn en hun impact op het leven van de mens**, Çev. Mohammed b. Johannes al-Hollandie, Nederland 2018.

Bir kelâm konusu olan “cinler” hakkında telif edilen bu eser, Arapça’dan Flemenkçe’ye Hollandalı yazar Muhammed b. el-Hollandi tarafından çevrilmiştir.

Şeyh Muhammed b. Salih el-Useymin’e göre günümüzde cin konusu eskiden olduğu gibi insanlar nezdinde hassas ve ilgi çekici bir konu olmaya devam etmektedir. Gayb âleminde olan bu varlıklara karşı genel olarak bir korku yerleşiktir ve kolay kolay bu korkudan sıyrılma ihtimali de görünmemektedir. Nitekim bir uğursuzluk meydana geldiğinde, eşler arasında kavgalar çoğaldığında, birileri ansızın vefat ettiğinde, amansız bir hastalığa yakalanıldığında, –genelde halk arasında bilinen zatüre gibi ölümcül hastalıklar ya da akli ve ruhi dengesizliğe neden olan şizofreni hastalığı gibi– ve daha sayamayacağımız bir çok olumsuz vakalarda bu durumların sorumlusu olarak ne yazık ki cinler akla gelmektedir.

Başlığından da anlaşılacağı üzere bu eserde cinler âlemi ve insanlar üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Müellif eserinde, cinler âleminin bilinmeyenlerini, “rukye” ve insanların korunmak için boyunlarında taşıdıkları “muskalar” hakkında geniş bilgi vermiştir. Bu konular genel olarak halk içinde yanlış bilinen ve gaflete düşüp kandırılmalarına sebep olan konulardır. Nitekim cinler üzerinden ticaret yapan birçok şarlatan, insanların saflığından ve içine düştükleri durumun acizliğinden yararlanıp kötü emellerine alet etmektedir. Cahilliğin en iyi ilacı doğru bilgiye sahip olmaktır, dolayısıyla cinler konusunda bütün hâkimiyeti sağlayabilmek için; bu varlıkları iyi tanımak gerekir. Bu bilgisizliği gidermek için müellif konuya giriş mahiyetinde cinlerin nasıl varlıklar olduğunu açıklamış, sonrasında bu varlıkların insanlara ne gibi zararlarının dokunabileceğini ve cinler ile iş birliği yapılmasının caiz olup olmadığına değinmiştir.¹⁷⁰ Devamında “rukye”nin önemini ve bunun dindeki yerini,¹⁷¹ yine batıl inançlar arasında bulunan Kur’an ayetlerinin bardaklar üzerine yazılmasının sakıncalarını¹⁷² ve en sonunda bazı hastalıklardan iyileşmeye vesile olacağına inanılan bilekliklerin hükmünü ele almıştır.¹⁷³

¹⁷⁰ al-’Oethaymien , a.g.e., ss. 52-59.

¹⁷¹ al-’Oethaymien , a.g.e., ss. 62-69.

¹⁷² al-’Oethaymien , a.g.e., s. 67.

¹⁷³ al-’Oethaymien , a.g.e., s. 79.

İKİNCİ BÖLÜM

KELÂM ALANINDA YAPILAN FLEMENKÇE TEZLER

2.1. LİSANS TEZLERİ

2.1.1. De hedendaagse betekenis van Ibn Rushd

Alisa Van Kranen: **De hedendaagse betekenis van Ibn Rushd** (Günümüzde İbn Rüşd'ün Anlamı).¹⁷⁴

Tezin konusu, Batı'da Averroes olarak bilinen İbn Rüşd'ün¹⁷⁵ hayatı ve Batı'da hâlâ tezahürleri görünen etkileri hakkındadır. Araştırmacı, İbn Rüşd felsefesinin günümüz Hollanda'sında nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Yazar, İbn Rüşd'ün teorilerinin hâlâ kullanılmasıyla yalnızca bir sembol mahiyetinde bir kişilik olmasını sorgulamıştır. Bu soruları cevaplarken 2010 Aralık ayında maroc.nl¹⁷⁶ sayfasında gerçekleşmiş olan bir tartışmadan esinlenmiştir. Bu tartışmayı değerlendirmeden önce İbn Rüşd'ün hayatı, yaptığı çalışmaları ve etkilerinden bahsetmiştir. Çalışmalarına değinirken özellikle *Faslu'l-Makâl*¹⁷⁷ eserini detaylıca anlatmıştır. Nitekim maroc.nl sayfasındaki tartışmada bu esere çokça değinildiği için eserin içeriğinden bahsetme gereği duymuştur.

Tezin birinci bölümünde genel olarak İbn Rüşdün hayatından bahsettikten sonra; ikinci bölümü tamamen maroc.nl sayfasındaki tartışmaya ayırmıştır. Bu bölümü yine kendi içinde birkaç önemli alt başlıklara taksim etmiştir. İbn Rüşd'ün akıl, felsefe-kelam ilişkisi ve bilgi-madde ilişkisine bakışı, Kelâm'ı ilgilendiren en önemli konulardandır. Tartışmada aklı kullanma konusunda İbn Rüşd'ü destekleyen

¹⁷⁴ Alisa van Kranen, **De hedendaagse betekenis van Ibn Rushd**, (Lisans Bitirme Tezi) Utrecht Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2011.

¹⁷⁵ İbn Rüşd: Tam adı Ebu'l- Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Rüşd el- Kurtubî'dir. H.520/m.1126 yılında İspanya'nın Kurtuba şehrinde doğdu. Kendisi gibi babası ve dedesi de kadı olan İbn Rüşd'ün, dedesiyle karıştırılmaması için "İbn Rüşd el- Hafîd" denmiştir. H. Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", **DİA**, 1999, XX, ss. 288-292.

¹⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.maroc.nl/forums/nieuws-de-dag/320574-ibn-rushd-zijn-visie-op-de-verhouding-tussen-natuur-wetenschap-religie.html> (17.05.2018)

¹⁷⁷ *Faslu'l-Makâl*, İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) din ile felsefeyi uzlaştırmak amacıyla kaleme aldığı eseridir. Bkz. H. Bekir Karlığa, 'Faslu'l-makal', **DİA**, 1995, XII, ss. 217-219

taraf Gazzali¹⁷⁸ ile İbn Rüşd'ü karşılaştırmıştır. *Tehâfütü't-Tehâfüt*¹⁷⁹ eserinde İbn Rüşd, Gazzali'yi enine boyuna eleştirmiş en başta Gazzali'nin felsefeye karşı tutumundan dolayı insanların akıl yürütmekten kaçındığını, körü körüne bir şeylere inanma dürtüsü ile yaşadığını belirtmiştir. Gazzali'ye göre din bir şeyler dediyse doğrudur, dolayısıyla üzerinde tekrar düşünmek ve akıl yürütmek sakıncalıdır. Tartışmada İbn Rüşd'ü destekleyen taraf İbn Rüşd'ün Gazzalinin öne sürdüğü argumanlarını eleştiri yağmuruna tutması sebebiyle, alanında güçlü olmasına rağmen unutulmaya yüz tutulan “felsefenin kurtarıcısı” diye isimlendirmiştir.

Buna karşılık tartışmacılardan başka birisi İbn Rüşd'ü destekleyen kişinin İbn Rüşd'ü pek iyi kavrayamamış olduğunu öne sürmüştür. İbn Rüşd'ün felsefeye bakışı tamamen bilimseldir. İslam'da akıl yürütmenin sakıncalı olmadığını, fakat bunun Kur'an ve sünnete dayalı olması gerektiğini söylemiştir. İslam dinini akıl yürütmeye karşı duran bir din olarak göstermekten sakınmamız gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre bilimde bile hiç birşey tamamen objektif değildir, fakat İslam objektiftir. Dolayısıyla bir şeylere açıklık getirirken Kur'an ve sünnete dayanmak şarttır.

Felsefe ve Kelam ilişkisinden bahsedilirken her şeyden önce Felsefe ile Kelam arasındaki farka açıklık getirilmiştir. Sonrasında Kelam'a karşı olan bir tartışmacı İbn Rüşd'ün görüşlerinin felsefeden Kelam'a kaymış olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla İbn Rüşd'ün akaid ile alakalı yazdıklarının okunmasını sakıncalı bulmaktadır. Buna karşılık bir önceki tartışmada Gazzali'yi eleştiren tartışmacı dayanamaz ve İbn Rüşd'ü bu iddialardan aklamak adına Gazzali'nin felsefi açıdan düşünme yetisinin olmadığını, bunun onu aşacağını felsefe ilmine de el atarsa dinden bile çıkacak seviyeye ulaşabileceğini söylemiştir. Bundan dolayı

¹⁷⁸ Gazzâlî: 1058 yılında Horosan'ın Tus şehrinde doğdu. İlk öğrenimini Ahmed b. Muhammed er Razikani'den aldı. daha sonra Cürcan şehrine gitti ve Ebu Nasr el İsmali'den dersler aldı. Bu dönemde itikadi düşünce olarak Ebü'î hasan Eş'ari'den ameli görüş olarak Şafii'likten etkilendi. 1091 senesinde Bağdat Nizamiye Medresesine Baş Müderris olarak tayin edildi. 1106 yılında Nizamülmülk'ün oğlunun ricası üzerine Nişabur Nizamiye Medresesinde eğitim vermeye başladı. Tus'a dönerek yaptırdığı Tekke'de müritleri ile birlikte Sufi bir yaşam sürdü. 1111 yılında İran'ın Tus şehrinde vefat etti. Mustafa Çağrıçı, "Gazzali", **DİA**, XIII, ss. 530-534.

¹⁷⁹ *Tehâfütü't-tehâfüt*: İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserine cevap olarak yazdığı eserdir. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Sarioğlu, “*Tehâfütü Tehâfütü'l-Felâsife*”, **DİA**, XL, ss. 314-317.

Kelam ilmi ve akıl yürütme yasaklanmıştır. Sadece ilminden dolayı âlim olarak anılan zatlar akıl yürütmeye güç yetirebilir demiştir. Diğer tartışmacı da akaid konuları hakkında zaten akıl yürütmenin söz konusunun bile olamayacağını ve onun yalnızca felsefe ile kelam arasındaki genel farklılıklardan bahsetmeye çalıştığını vurgulamıştır. Fakat İbn Rüşdcü tartışmacının kelam ilminin gereksiz olduğu görüşünü kıramamıştır.

2.1.2. De Historische En Theologische Concretisering Van Een Beleid Omtrent “Dhimmīs” Bij De Umayyaden En De de ‘Abbāsiden

Mohammed Sefiani: **De Historische En Theologische Concretisering Van Een Beleid Omtrent “Dhimmīs” Bij De Umayyaden En De de ‘Abbāsiden** (Emeviler ve Abbasiler Dönemi “Zimmîlik” Müessesinin Tarihi ve Teolojik Bir Değerlendirmesi).¹⁸⁰

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra devlet başkanlığını yürüten halifeler İslam hukukuna bir takım yenilikler getirdiler. Cizye de bunlardan bir tanesidir. Hız. Ebu Bekir (632-634) ve Hız. Ömer'in (634-644) halifelikleri döneminde İslam devletinin büyümesi beraberinde birçok yeni dini sorunların ortaya çıkmasına sebep oluyor eski çözümler çok da işe yaramıyordu. Hız. Ömer kendi ismini verdiği “Ömer Vesikası”na göre Zimmîlik¹⁸¹ statüsünde bir takım değişiklikler olmuştur. Yalnız bu vesikanın gerçek olup olmadığı hakkında batılı düşünürler şüpheye düşmüştür. Bilhassa da zimmîlik statüsü ve onların hakları ile

¹⁸⁰ Mohammed Sefiani, **De historische en theologische concretisering van een beleid omtrent “Dhimmīs” bij de Umayyaden en de ‘Abbāsiden**, KU Leuven Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2017.

¹⁸¹ Zimmi: “Mal, can, ırz ve dini için İslâm devleti tarafından güvence verilmiş olan ehl-i kitap”, “zimmet ehlinde bir kişi” demektir. Zimmet; “söz, güvence, kefâlet, hak, saygı, kendileriyle anlaşma yapılan topluluk” anlamlarına gelir. Ehl-i zimmet ise; hristiyan, yahudi ve başkaları gibi ehl-i kitaptan İslâm yurdunda oturanlardan kendileriyle anlaşma yapılanlar demektir. Zimmetin çoğulu “zimem”dir. Bir fıkıh terimi olarak zimmet; gayri müslimlerin cizye verip itaat etmelerine karşılık İslâm topraklarında yerleşmelerine izin verilmesi; mal, can, ırz ve inançlarının korunması ve dış saldırılara karşı İslâm Devleti tarafından savunulmaları demektir. Gayr-i müslimlerle zimmet anlaşmasını ancak İslâm devlet başkanı veya yetki verdiği kimse yapabilir. Çünkü ehl-i kitapla zimmet anlaşması yapılması görüş ve takdir hakkı kullanılması gerektiren önemli bir konudur. Diğer yandan Mâlikîlere göre, zimmet akdini İslâm devlet başkanından başkası yaparsa yine onlara emân verilir, öldürülmez ve esir edilmezler. Ancak bu durumda devlet başkanı bu akdi geçerli sayma ya da onları güvencede olacakları bir yere kadar geri çevirme yetkisine sahiptir. Bkz. “Zimmi”, **Şamil İslâm Ansiklopedisi**.

alakalı. Peki “Bu zımmîlik neydi?” ve “İslam tarihi boyunca devlet içinde etkisini devam ettirebilmiş miydi?” Bu sorulara cevap niteliğinde yazılmış bir tez oluşturulmuştur.

Medine dönemi, Peygamberimizin Medine’ye hicreti sonucu esas alınan “hicrî takvim” yanında, “zımmîlik statüsü”nün oluşumunda da etkili bir dönem olmuştur. Bu sistemin oluşturulmasındaki ana gaye Yahudi ve Hristiyan toplum ile Müslümanların birlik, beraberlik ve selamet içinde İslam devleti himayesinde yaşamalarını sağlamaktır.

Zımmîliğin hak ve hukukları bir günde oluşan ve uygulanan bir hukuki uygulama değildir. Erken dönem hukukçulardan İmam Şafî ve Ebu Yusuf zamanında zımmîlik statüsü çeşitli evreler geçirdikten sonra tam bir anlam kazanmış ve yürürlüğe girmiştir. Bu iki hukukçu, Emevi devletinin Abbasi devletine devredildiği dönem esnasında, ekseriyeti Müslüman ve azınlığı zımmî olan halkın yaşadığı bir devlet yapısı ile ilk kez karşı karşıya gelmişlerdir. Peki “Zımmîliğin kabulü her iki devlette nasıl olmuştur, aralarındaki temel farklar ve ortak yönler nelerdir?”

Bu tez ile yazarın amacı, ilk dört halife dönemi sonrası İslam devletinde takriben her biri de bir asırlık hüküm süren Emeviler ve Abbasiler döneminde zımmîlik statüsünün önemini, devlet yönetiminde nasıl uygulanmış olduğunu ve varsa aralarındaki temel farklılıkları tespit etmektir. Tarihî seyre baktığımızda en nihayetinde anlaşılabilecek olan bu sistemin uygulanışının İslami çerçeveden tamamen uzak olduğudur.

Tez bir giriş, dört ana başlık ve sonuçtan oluşmaktadır. Öncelikle Peygamber Efendimiz (s.a.v.) zamanında gerçekleştirilen fetihlere ve anlaşmalara yer verilmiş, sonrasında ise dört büyük halife dönemini ele almıştır. Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekir’den “büyük cihadların halifeleri” diye bahsederken, Hz. Osman (644-656) ve Hz. Ali’den (656-661) “fitnelerle mücadele eden halifeler” diye bahsetmiştir. Üçüncü bölümde “Şam Emevileri” başlığı altında Emevi dönemi (661-750) İslam devletinin baştan sona tarihi seyrini anlatmıştır. Dördüncü bölümde de aynı şekilde

Abbasi dönemi (750-1258) tarihini anlatarak sonuca bağlamıştır. Bu sayede zımmîlik statüsünün nasıl oluşturulduğunu ve her dönemde nasıl uygulandığını araştırmalar sayesinde görmüş olup, aralarındaki farklılıklar ve eskiden beri hâlâ etkili ve değişmemiş uygulamaları görmüş oluyoruz.

2.1.3. Tussen Geloof en Wetenschap. Georges Lemaitre, Paus Pius XII en de Oerknaltheorie

Alexander Van Biezen: **Tussen Geloof en Wetenschap. Georges Lemaitre, Paus Pius XII en de Oerknaltheorie** (Din ve Bilim Arasında Georges Lemaitre ve Paus Pius XII ve Big Bang Teorisi).¹⁸²

Din ve bilim, tarih boyunca tartışma konusu olmuş, Hristiyanlık ile fizik bilimi hiçbir zaman bir ortak paydada buluşmamıştır. Örnek vermek gerekirse, ünlü bilim adamı Albert Einstein'ın¹⁸³ “evrim teorisi”¹⁸⁴ ve bir bütün olarak “evren”i konu alan kozmoloji bilimi, genelde din ve bilim arasında gel gitlere sebep olmuştur ve günümüzde de bu tartışmalar devam etmektedir. Bir başka örnek de İngiliz bilim adamı Stephen Hawking'ın dine tamamen aykırı olan bilimsel teorisi gelir. Nitekim Hawking, esas aldığı âlem teorisinde yaratıcı olarak bir Tanrı'ya ihtiyaç yoktur, âlemin nasıl oluştuğu tezi, fiziki teoriler ile açıklığa kavuşturulabilir. 2014 gibi yakın bir tarihte ise âlemin bir yaratıcı tarafından yaratılmadığına inanan ve her şeye bilimsel bir açıklama getirmeye çalışan bu bilim adamlarının tezini çürütecek mahiyette başka teoriler üretilmiştir. Bigbang Teorisi'ni¹⁸⁵ destekleyici yer çekimi teorisi, dindar bilim adamlarının gözde teorisi olmuştur. Evrende oluşan yer çekimi

¹⁸² Alexander Van Biezen, **Tussen Geloof en Wetenschap Georges Lemaitre, Paus Pius XII en de Oerknaltheorie**, (Lisans Bitirme Tezi), KU Leuven İlahiyat Fakültesi, 2014.

¹⁸³ Albert Einstein: 1879 yılında Güney Almanya'nın Ulm kentinde doğmuştur. Babası küçük bir elektrokimya fabrikasının sahibi, annesi ise klasik müziğe meraklı, eğitilmiş bir ev hanımıydı. Lise öğrenimini 1894'te İsviçre'de tamamladı ve 1896'da Zürih Politeknik Enstitüsü'ne (ETH) girdi. Sonradan İsviçre vatandaşı olup Sırp asıllı bir kız öğrenci ile evlendi. Kuantum teorisinin önemini ilk anlayan fizikçilerden birisi oldu ve bunu ışıma enerjisine uyguladı. <https://www.gelisenbeyin.net/albert-einstein.html> (14.05.2019)

¹⁸⁴ Evrim Teorisi: Yeni türlerin oluşumunun var olan türlerin evrim geçirerek değişmesi sonucu gerçekleştiğini savunan, bu düşünceyi de evrim sürecine etki eden mekanizmalar ve faktörlerle açıklayan bir teoridir. <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/evrim-teorisi-205> (14.05.2019)

¹⁸⁵ Big Bang (Büyük Patlama) Teorisi: Evrenin nasıl başladığına dair bir açıklama sunan teorilerden bir tanesidir. Bu teori evrenin küçük bir tekil ile başladığını söyler ve sonrasında da bugün bilebildiğimiz kadarıyla 13.8 milyar yıldır da şiştiğini ileri sürer. <https://www.fizikist.com/big-bang-teorisi-nedir/> (14.05.2019)

titreşimleri sayesinde büyük patlama dediğimiz Big Bang'den önce ve sonrasına geri dönmek mümkündür. Dolayısıyla bu teori ile birlikte Tanrı'nın varlığı ispatlanmış oluyor.

Big Bang teorisinin temelini atan Georges Henri Joseph Edouard Lemaitre¹⁸⁶, hem Hristiyan bir rahip hem fizik ve matematik bilimleri ile uğraşan bir bilim adamıdır. Hem bilim hem de din adamı olması hasebiyle olaylara iki yönlü bakma dürtüsüne sahipti. Lemaitre hakikatin ya dini yoldan ya da bilimsel yoldan, iki türlü bulunabileceğine inanmıştır. Din ve bilim, oluşturduğu hipotezlerde asla çakışmamıştır, bazı teorilerine din ile açıklık getirirken bazılarını da yalnızca bilimsel teoriler üretmiştir. Sonradan Fred Hoyle¹⁸⁷ tarafından “Big Bang Teorisi” diye isimlendirilen, fakat Lemaitre'nin hiç bir zaman o tanımla kullanmadığı “Büyük Patlama Teorisi” din ve bilimin çatışmadığı bir teoridir. Yalnızca bilimsel bulgular ile ispatlanabileceğine inandığı bu “âlem teorisi” şöyledir: “Alemin bir başlangıcı olmalıdır ve beraberinde zaman ve mekan da küçücük bir atomun patlayıp genişlemesi ile meydana gelmiştir.” Hristiyan bir din adamı olmasına rağmen âlemin kendiliğinden meydana geldiğine inanarak bu tezine bilimsel argümanlar üretmeye çalışmıştır.

¹⁸⁶ Georges Henri Joseph Edouard Lemaitre: 17 Temmuz 1894 yılında Belçika'nın Charleroi şehrinde doğmuştur. Ünlü bir kozmolog ve rahiptir. Evrenin bir atomdan oluşumu ile alakalı bir model icat ettiğinden dolayı Big Bang teorisinin 'kurucu babası' diye ünlenmiştir. Lemaitre Sacré-Coeur kolejinde Latince ve Yunanca dil eğitimi almıştır. Sint-Michel kolejinde matematik ve fizik alanlarında hazırlık okuduktan sonra 1911 yılında Leuven Üniversitesi'nde mühendislik ve felsefe bölümlerine başlamıştır. 1914'te yine bu alanda doktora eğitimini tamamlamıştır. Birinci dünya savaşından dolayı eğitim hayatına bir süre ara verip savaşa gönüllü olarak iştirak etmiştir. Savaş biter bitmez (1919) eğitim hayatına kaldığı yerden devam etmiş ve felsefe alanında lisans diplomasını almıştır. 1920 senesinde matematik ve fizik alanında Charles-Jean de La Vallée Pouss'in danışmanlığındaki doktora tezini savunmuştur. 1923'te rahiplik görevine başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. [\(https://www.bestor.be/wiki_nl/index.php/Lema%C3%A9tre,_Georges_Henri_Joseph_%C3%89d%C3%94ard_\(1894-1966\)\)](https://www.bestor.be/wiki_nl/index.php/Lema%C3%A9tre,_Georges_Henri_Joseph_%C3%89d%C3%94ard_(1894-1966)) (16.05.2019)

¹⁸⁷ Fred Hoyle: 24 Haziran 1915'te Bingley, Yorkshire, İngiltere de doğmuştur. Evrenin yapısına ilişkin durağan hal varsayımının önde gelen savunucularından olan İngiliz matematikçi ve astronomdur. Çocukluğundan beri astroloji bilimine çok ilgiliydi. Dokuz yaşında iken başlamıştı bu merakı. Cambridge'de matematik okuyan Hoyle, öğrenciler arasında ileri zekasıyla ön sıralarda saf tutan başarılı bir öğrenci idi. 1939'da elektronların içeriğini inceleyen kuantumelektrodinamika konusunda bir tez hazırlamıştır. Hoyle, Eddington, Hubble ve Jeans gibi önemli bilim adamlarından çokca esinlenmiştir. Başından beri merak sardığı yıldızları detaylıca inceleyip üzerinde teoriler üretmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. [\(https://skepp.be/nl/wetenschappen/fysica-astrofysica/fred-hoyle-beroemd-maar-omstreden-astrofysicus-overleden\)](https://skepp.be/nl/wetenschappen/fysica-astrofysica/fred-hoyle-beroemd-maar-omstreden-astrofysicus-overleden) (16.05.2019)

Zamanının Papası Pius XII¹⁸⁸ Lemaitre'nin âlem teorisine dini bir yaklaşımda bulunmuş ve bu teorinin aslında İncil'de geçen yaratılış destanlarını destekler mahiyette olduğunu iddia etmiştir. Papanın bu iddialarına Lemaitre şiddetle karşı çıkmış, bilimsel yollardan ispatlanmış olan âlemin meydana geliş teorisini, yaratılış hakkında rivayet olunan İncil hikayeleri ile bağdaştıramayacağını savunmuştur. Hatta Papayı bu görüşünden vazgeçirmek için Vatikan'a gitmiş, kozmoloji bilimiyle ispat edilen bir teorinin Tanrı kelamı olan İncil hikayeleriyle bütünleştirilemeyeceğini, Tanrı'nın varlığının bilimsel teorilere indirgenemeyeceğini, Onun gayb âleminde olduğunu ve âlemin başlangıcında ne konumda olduğunu bizim bilemeyeceğimizi söylemiştir.

Yazar tam da bu konunun detaylarını incelemeye almıştır. “Lemaitre ne tür argümanlara sahipti?”, “Din ve bilim ilişkisinde Lemaitre'nin bu argümanlarını nereye yerleştirebiliriz?”, “Âlem teorisini dine yer vermeden nasıl bilimsel yaklaşabilmiştir ve bu minvalde din ile bilim nasıl oldu da çatışmamıştır?”, “Lemaitre'nin bu teorileri Hristiyan yaratılış hikayelerini yeniden anlamlandırmak için iyi bir araç olabilir mi ve Lemaitre'nin görüşlerinin bugünün din bilim tartışmalarındaki tezahürleri nelerdir?” gibi sorulara cevap aranmıştır. Birinci bölümde Georges Lemaitre ve Papa arasındaki görüş farklılıkları ve görüşlerini destekleyici argümanları ele alınmıştır. İkinci bölümde ise sistematik teolojiden yola çıkarak din ile bilim ilişkisini destekleyici modeller incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise ikinci bölümde geçen modelleri de kullanarak din ve bilim ilişkisinde, Lemaitre'nin teorisini nereye konumlandırabileceğimiz ve bu modeller sayesinde çıkan sonuçların ileride muhtemel bir din-bilim çatışması hakkında çıkabilecek tartışmalara önceden verilmiş bir cevap niteliğinde bir bölüm yazılmıştır.

¹⁸⁸ Papası Pius XII: Gerçek adı Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli olan Papa 2 Mart 1876'de Roma'da doğmuştur. 1939'dan 1958 senesine kadar papalık görevi yapmıştır. Görevine başladığı esnada ikinci dünya savaşı meydana gelmiştir. Bkz. https://nl.wikipedia.org/wiki/Paus_Pius_XII (16.05.2019)

2.2. YÜKSEK LİSANS TEZLERİ

2.2.1. Een bewijs voor God - Het Kalam kosmologisch bewijs van William Lane Craig

Hans Van Eyghen: **Een bewijs voor God - Het Kalam kosmologisch bewijs van William Lane Craig** (Tanrı'nın İspatı - Kelam William Lane Craig'den Kosmolojik İspat)¹⁸⁹

Hans Van Eyghen tarafından kaleme alınan bu tez başlı başına bir kelam konusu olan Allah'ın varlığı konusunu ele almaktadır. Başlıktan da anlaşıldığı gibi Tanrı'nın kozmolojik açıdan ispatı söz konusudur. Kozmolojik ispat eski Yunanistan'da da başlamış olup Arap filozoflar tarafından bugüne ulaşmıştır. Craig bu tarihin ne kadar önemli olduğunu fark etmiş ve “The Kalam Cosmological Argument” eserinden hemen sonra “The Cosmological Argument from Plato to leibniz” adlı eseri yazmıştır. Yazar tezini yazarken William Craig'in görüşlerini en iyi yansıtan eser olduğunu düşündüğü bu eserden yararlanmıştır. ‘Kalam: Tanrı'nın Kosmolojik İspatı’ başlığında “Kosmolojik” ibaresi konunun önemi hakkında ipucu niteliğinde önemli bir kavramdır. “Macmillian encyclopedia of philosophy” “kozmojik Tanrı ispatlarını şöyle tanımlıyor: “Bir grup argüman Tanrı'nın varlığının dünyanın hakikatinden bahseden bir takım teorilerden üretilebileceğini vurgulamaktadır. “Craig bunlara a posteriori deliller diye tanımlamaktadır. A posteriori ile demek istediği hiçbir şeyin sebepsiz vukuya gelemeyeceği, yoktan hiçbir şeyin var olamayacağıdır. Bu tanım, konuya başlamadan evvel konuya giriş mahiyetindedir. Tanrı'nın varlığının kozmolojik ispatında aranan sebep-sonuç ilişkisi etrafında ‘evren’ ilk sebep olarak öne sürülebilir. Sonrasında kozmolojik bir açıklamaya gidilebilir. İlk etapta kozmolojiden kastedilen şey düzendir. Dolayısıyla direkt olarak dünyayı ispattan çok evrende bulunan düzen hakkındaki açıklamalar önemsenmiştir. Kozmolojik deliller, ontolojik ve teolojik delillerin tamamen karşıtıdır. Ontolojik deliller a posteriori değil a prioridir, bunun yanında teolojik

¹⁸⁹ Hans Van Eyghen, Een bewijs voor God: Het Kalam kosmologisch bewijs van William Lane Craig, (Yüksek Lisans Tezi), Katholieke Universiteit Leuven Faculteit Godgeleerdheid, Leuven, 2011.

deliller evrendeki düzen hakkında bir ispatlama yoluna girmez daha çok bu evreni yaratan bir varlığın yani bir “Tanrı’nın” olduğuna götürür.

Craig eserlerinde konuyu objektif bir şekilde ele aldığından Thomas Aquinas’ın delillerinden çok Al-Kindi ve Gazzali’nin delillerine yer vermiştir. Çünkü Thomas’ın delillerini pek de orijinal bulmamıştır. Yazar bütün delilleri incelemiş fakat yalnızca Craig’in önemseydiği ve eserinde yer verdiği delilleri tezine almıştır. Gerekli bulduğu yerlerde biyografik açıklama yapmıştır. İkinci bölüm de ise ‘kozmojik delili’ William Craig’in değerlendirdiği gibi formüle etmiştir. İkinci öncülün ispatı hem felsefi hem de bilimsel açıdan yapılmıştır. William Craig, bilimsel delili çok önemsemediği için kozmojik delilin felsefi boyutundan bahsetmiştir. Üçüncü bölümde kozmojik delilin tarih içinde geçirdiği evreleri incelemiştir. En çok eleştiri ateist filozoflar Adolf Grunbaum ile Graham Oppy tarafından gelmiştir. Teologlardan da eleştiriler mevcuttur. William Craig’in “The Kalam Cosmological Argument” eserine Mark Nowachi’den de eleştiriler gelmiştir. Yalnızca eleştirilere değil kozmojik delil etrafında oluşan sorulara da değinmiş, en sonunda bu delilin kullanılabilirliğine tam bir karar noktasına ulaşılmıştır. Yazar Thomas Aquinas, Plato, Aristo gibi filozofların yanı sıra Al-Kindi, İbn-Sina, Farabi gibi önemli İslam felsefecilerine de yer vermiştir.

2.2.2. Een Verlichting voor de Islam

Vera Crien: **Een Verlichting voor de İslam** (İslam’ın Aydınlanması).¹⁹⁰

Hollanda ve diğer Avrupa ülkelerinde çoğalan İslam tartışmalarına, İslam eleştirmenleri tarafından Yahudi-Hıristiyan âdetini ön plana çıkaracak bir vurgu yapılmıştır. Bu vurgu ile birlikte Yahudi- Hıristiyan âdetine tehdit olarak gördükleri İslam dinine karşı kendi kimliğini ortaya koymayı amaçlamaktadırlar. İslam moderniteyi henüz tamadınmış gerici bir dini yapıya sahiptir. Yahudi ve Hıristiyanlar ise aydınlanma ile birlikte çoktan çağları aşmış, din ve moderniteyi bir araya

¹⁹⁰ Vera Crien, **Een Verlichting voor de Islam**, (Yüksek Lisans Tezi), Radboud Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Nijmegen, 2018.

getirmiştir. Vurguladıkları kimlik yapısı aydınlanma, hümanizm ve modernite ile bütünleşmiştir. Modernite, kilise ve devlet ayrımı, eşcinselliğin ve kadın-erkek haklarının eşitliği gibi kavramları içinde barındırmaktadır. İslam dini ise bu kavramlardan uzak olduğu için Avrupalı müslümanlar her şeyden geri kalmıştır.

Araştırmanın akışını belirleyen ana soru şudur: “İslamiyet’in henüz bir aydınlanma dönemi geçirmediği söylemi ne derece doğrudur?” Bu söylem kendi içinde iki önerme barındırmaktadır: Bir yandan aydınlanma içinde sekülerizm, rasyonalizm ve insan haklarını barındıran bir akım olup yalnızca belli kesimler onu benimseyebilecek bir konuma sahiptir. Diğer yandan İslamiyet hâlâ bu özellikleri benimsememiş veya hiçbir zaman benimseyemeyecektir. Çünkü sekülerizm, rasyonalizm gibi yenilikçi anlayışlar İslam ile bağdaştırılamaz, dolayısıyla İslam’da diğer dinlerdeki gibi bir aydınlanma söz konusu değildir. Önermenin iki yönlü olması araştırma konusunun iki bölümden oluşmasına yol açmıştır.

Birinci bölümde aydınlanma felsefesini oluşturan tartışmaların ve görüşlerin İslam üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu bölümde iki taraflı bir tartışma ortamı görüyoruz. Bir tarafta Ayaan Hirsi Ali, Afshin Ellian, Hans Jansen ve Paul Cliteur gibi İslam’a eleştirel bir bakış açısıyla bakan ve İslamiyet’in aydınlanmaya ihtiyacı olduğunu savunan düşünürlerin görüşlerine yer verilirken diğer tarafta Hirsi Ali ve Cliteur’ün aydınlanmanın kurucu babaları olarak nitelendirdiği Ian Buruma ve Timothy Garton Ash’ın görüşlerine yer verilmiştir. Onlar aydınlanmanın İslam’a uygulanmasının sömürü düzenini de beraberinde getireceğini vurgulamışlardır. İki tarafın tartışmaya sundukları görüşlerine bakıldığında aslında iki tarafın da aydınlanmanın tam olarak ne olduğunu kavrayamadıklarını görürüz. Nitekim aydınlanma asıl anlamından farklı olarak özgürlük, kadın ve eşcinsellere eşit haklar, tolerans, sekülerizm ve demokrasi gibi modern kavramlarla tanımlanmaktadır. İslam eleştirmenleri de bu kavramlardan yola çıkarak, İslam’ın bunlardan uzak kaldığını dolayısıyla bir aydınlanmaya ihtiyaç duyduğunu savunmuşlardır. Yazar, kendi oluşturdukları kavramlar üzerinden daha neyi savunduklarını tam olarak anlamadan tartışma konusu yapan bu düşünürleri basit bulmuş ve aydınlanmanın aslında ne olduğunu açıklayabilmek için tarihe göz gezdirmenin mantıklı olacağını anlamıştır.

Maalesef araştırırken aydınlanma ve aydınlanma tarihi hakkında yazılmış akademik tartışmalar arasında bu konuya değinilmediğini fark etmiştir.

İkinci bölümde ise İslam'ın bir aydınlanma süreci geçirip geçirmediğine daha iyi açıklık getirebileceğini düşündüğü, Yusuf el-Karadavi başta olmak üzere, günümüz İslam düşünürlerinin yazmış olduğu makalelere yoğunlaşmıştır. Sekülerizm, rasyonalizm, eşcinsellik gibi modern kavramları nasıl değerlendirdiklerine bakılmıştır. Hem Şii hem de Sünni mezheplere mensup olan Mohamed Ajouaou, Ziauddin Sardar, Abdolkarim Soroush, Amina Wadud ve Abdullahi Ahmed an-Na'im gibi düşünürlerin yazdıklarına bakıldığında İslam dini içinde de aydınlanma felsefesinin tezahürlerine rastlanılabileceği tezi ortaya çıkmıştır. Düşünürlerin felsefî alt yapısı çok kuvvetli olmaması hasebiyle bu görüşlerini teyit etmek amacıyla Yusuf el-Karadavi'nin görüşleri incelenmiştir. Ortak yönleri olduğu kadar farklılıkların da olduğu görülmüştür. Nitekim el-Karadavi başta sekülerizm, demokrasi, insan hakları ve rasyonalizm olmak üzere, söz konusu kavramları farklı bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. İslam düşünürlerinin makalelerinde anlatmaya çalıştıklarına göre, ne kadar liberal bir yapıya sahip olmasa da İslam dini için de aydınlanma söz konusudur. Bu tez birinci bölümünde kamusal tartışmaların, ikinci bölümde ise İslam düşünürlerinin yazmış olduğu makalelerinin incelendiği bir literatür çalışması olmuştur.

2.2.3. De Nihilistische Conditie Van De Mens

Koen Nijhuis: **De Nihilistische Conditie Van De Mens** (Nihilizm ve İnsan).¹⁹¹

Latince'de 'hiç' anlamına gelen nihil sözcüğünden türetilen nihilizm, günümüzde birçok spesifik alt dala ayrılmakla beraber, en popüler tanımıyla, "her şeyin anlamdan ve değerden yoksun olduğunu savunan felsefî görüş"tür. Hiçliğin farkındalığı Tanrı'nın ölmesi ile ilişkilendirilmektedir. Friedrich Nietzsche'ye¹⁹² göre

¹⁹¹ Koen Nijhuis, **De nihilistische conditie van de mens**, (Yüksek Lisans Tezi), Radboud Universiteit Nijmegen Felsefe Bölümü, 2019.

¹⁹² Friedrich Nietzsche: 15 Ekim 1844'te, Prusya Devleti'nde, Lützen'de doğdu. Babası rahipti. Okul yıllarında son derece iyiydi. Antik Yunan konusundaki üstün başarısından ötürü, henüz 20'li yaşlarındayken Basel Üniversitesi'nde 'profesör' ünvanını aldı. Ama resmi kariyeri istediği gibi gitmedi. Akademisyen arkadaşlarından bıktı. İş bıraktı ve İsveç Alpleri'ndeki Sils Maria'ya

nilizm Tanrı'nın ölümü ile bütünleşmemekte, Tanrı'nın ölümü nihilizm sorununu beraberinde getirmektedir.¹⁹³

Koen Nijhuis'in bu tez ile amacı Nietzsche'nin "Nihilizm" hakkında oluşturduğu görüşleri inceleyerek günümüz nihilist akım sorunsalına ve hiçlikten, yokluktan geldiğine inanan insanlığın dünya görüşüne açıklık getirmektir. Tezin akışını belirleyen ana soru şöyledir: "Tanrı'nın ölümü ile birlikte ortaya çıkan nihilizm akımının doğuracağı tehlikeler nelerdir?" Nihilizm sorunu uzun vadede gelişmiş, giderilmesi ciddi anlamda zor olan katastrofik bir sorundur. Yazar, nihilizm sürecini araştırmaları ve bulguları doğrultusunda kendi bakış açısı ile değerlendireceğini, bir sürecin bir başlangıç ve bir sondan ibaret olduğunu nihilizm sorununda belli bir süreçten geçtiğini belirterek bu süreci 'nihilistik durum' diye adlandırdığını belirtmiştir.

Birinci bölümde ölenin tam olarak hangi varlık olduğunu, epistemolojik ve geneolojik analizlerden sonra Tanrı inancının psikolojik zorunluluk veya ihtiyaç olduğunu açıklamaya çalışmıştır. İkinci bölümde bu psikolojik ihtiyacın anlamını araştırmış irade ve güç, çöküş ve ahlak gibi birkaç kavramın nihilizm üzerinden nasıl anlaşılması gerektiğinden bahsetmiştir.

Üçüncü bölümde ise pasif ve aktif nihilizmin Tanrı'nın ölümü ile meşhur olan nihilizmi temsil ettiğini gelecek nihilizm sorunsalını güçlendirici özelliğe sahip olduğunu savunmuştur.

Son bölümde ise olasılıklı nihilizm sorununun çözümüne katkı sağlamak amacıyla özgür ruhun tasvirini yapmıştır.

taşındı. Yaşadığı sessiz yerde başyapıtları üzerinde çalıştı. Bazı eserleri: 'Trajedinin Doğuşu', 'İnsanca Pek İnsanca', 'Şen Bilim', 'Böyle Buyurdu Zerdüş', 'İyinin ve Kötünün Ötesinde', 'Ahlakın Soykütüğü'. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.milliyet.com.tr/friedrich-nietzsche-kimdir--kisaca-hayati-ve-dusunceleri-molatik-9964/?Sayfa=2> (16.06.2019)

¹⁹³ Koen Nijhuis, **De nihilistische conditie van de mens**, (Yüksek Lisans Tezi), Radboud Universiteit Nijmegen felsefe bölümü, 2019. Krş. Friedrich Nietzsche, "De vrolijke wetenschap", Çev. Pé Hawinkels, **De Arbeiderspers**, Amsterdam, 2015, s. 130.

2.2.4. Camus en de Verhouding Tot de Dood

Martijn Beukenhorst: **Camus en de Verhouding Tot de Dood** (Camus ve Ölüm Muhasebesi).¹⁹⁴

Albert Camus'nun¹⁹⁵ felsefesinde absürd dediğimiz “anlamsızlık” insan istekleri ile dünyanın bu istekleri yerine getirmemek için ısrar etmesi arasındaki anlaşmazlık bizim dünya görüşümüzü belirliyor. Yazarın bu tezi yazmaktaki amacı vefat etmiş olan insanların aslında hayatın anlamsızlığını bizzat tecrübe ederek anlamış “olduklarını açıklığa kavuşturmadır. Yazar, anlamsızlığın hayatımızın hep bir köşesinde var olduğunu, ‘nihayete ermiş yaşam’ için de Albert Camus’nun felsefesinden esinlenerek argümanlar üretmeye çalışmıştır.

Nihayete eren hayat hakkındaki tartışmalar çok eski tarihe dayanmaktadır. Düşünür Seneca¹⁹⁶ insanın kendi hayatına kendisinin son vermesinin mantıklı olacağından bahsetmiştir, fakat bu düşünce tarihte kabul görmemiştir. Doksanlı yıllarda bu fikir Hollanda’da cazip gelmeye başlamıştır. “Nihayete eren hayat derken ne kastedilir?” “Kişinin kendi hayatına bir son verme hakkı var mıdır?” Bu sorular dikkate alınarak hep ahlaki teoriler üretilmiştir. Fakat tezin yazarı Albert Camus’un teorilerini baz alarak yeni teoriler üretmeye çalışmıştır. Camus’un bir çok eseri ölüm ve hayat bahislerinden ibarettir.

Yazar, Camus’un görüşlerini ele aldığı konuyla bağdaştırabilmek için ilk önce ölümün anlamını kavraması gerektiğini düşünmüştür. “Ölümün Albert Camus’un eserlerindeki yeri nedir?” Bu sorudan yola çıkarak Camus’un eserlerini iki

¹⁹⁴ Martijn Beukenhorst, **Camus en de verhouding tot de dood**, (Yüksek Lisans Tezi), Radboud Üniversitesi Nijmegen Felsefe Bölümü, 2018.

¹⁹⁵ Albert Camus: 7 Kasım 1913’de Cezayir’de doğmuştur. Yoksul bir ailenin çocuğuydu. 1923 yılında liseye başlamıştır. Lisedeki eğitimi bittikten sonra Cezayir Üniversitesi’nde eğitime başlamış, fakat eğitimi sırasında verem hastalığına yakalanmıştır. Hastalığı sırasında farklı farklı yerlerde çalışmak zorunda kalan Camus, felsefe alanındaki üniversite eğitimini en nihayetinde 1936 yılında tamamlayabilmiştir. 1934 yılında Fransız Komünist Partisi’ne iştirak etmiştir. Fakat Troçkistten suçlanınca partiden ihraç edilmiştir. II. Dünya Savaşı’nda Naziler’e karşı oluşmuş Fransız Direnişi’ne katılan Camus, bu direnişin parçası olarak “Combat” isiminde bir gazete yayımlamaya başlamıştır. 1955 ve 1956 senelerinde Fransız “L’Express” isimli dergide yazar Camus, 1957’de Nobel Edebiyat Ödülü’nü kazanmıştır. 4 Ocak 1960 tarihinde Villeblevin kasabasında geçirdiği bir trafik kazası sonucu yaşamını yitirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.timeturk.com/albert-camus/biyografi-816050> (25.04.2019)

¹⁹⁶ Seneca (M.S. 65), Yeni Stoa’nın kurucularındandır. Bkz. <http://www.filozof.net/Turkce/filozof-biyografi-s/163-seneca-biyografi-filozoflar-hayati-felsefesi-eserleri.html>(25.04.2019)

döneme ayırmıştır. Birinci dönemde Gelukkige Dood ve de Vreemdeling adlı en eski eserler ve Mythe van Sisyphus adlı felsefi eser, ikinci dönemde ise vefatından önce yazmış olduğu “Pest” eseri ve “Mens in Opstand” adlı felsefi eserini incelemiştir. Amaç iki dönemde de Camus’nun ölüm hakkındaki düşüncelerini inceleyip birbirleriyle karşılaştırmaktır.

2.2.5. Architectuur van de Ziel

Arianne Moerland: **Architectuur van de Ziel** (Ruhun Mimarı).¹⁹⁷

Arianne Moerland tarafından kaleme alınan bu yüksek lisans tezi hem felsefi hem de psikolojik bir boyuta sahiptir. Nitekim konu olarak ruh ve ruhun işlevlerinin birbiri ile içiçe olup olmadığı tartışılmıştır. Tezin akışını belirleyenlerden birisi geleneksel kişilik kuramı karşıtı olan ünlü filozof Thomas Aquinas¹⁹⁸, diğeri de bu kuramın işlevselliğini tekrar kazandırmaya çalışmış olan Hendrik Van Gent’tir.¹⁹⁹

On üçüncü asrın sonlarına kadar ünlü filozof Thomas Aquinas geleneksel kişilik kuramına karşıtlığı ile meşhurdur. Thomas Aquinas, “Summa Theologiae” adlı eserinde değindiğine göre bu kurama karşıt olarak ruh ve ruhun işlevleri birbirinden ayrı değerlendirilmelidir, çünkü bunlar hiçbir zaman içiçe olamaz. Ruh kendi kendine ne yapacağına dair karar veremez, dolayısıyla ruh ile işlevleri arasında bir hareket ettirici lazımdır ki insanoğlunun yapıp ettiklerini neyin yönlendirdiğine bir anlam verebilelim. On üçüncü asırdan sonra Johannes Duns Scotus ve Willem Van

¹⁹⁷ Arianne Moerland, **Architectuur van de ziel**, (Yüksek lisans tezi), Radboud Üniversitesi Felsefe Bölümü, 2016.

¹⁹⁸ Thomas Aquinas: Orta Çağ felsefesinin ve düşünce tarihinin en önemli düşünürlerinden biri sayılabilecek Thomas Aquinas, soylu bir ailenin çocuğu olarak 1225 yılında dünyaya geldi. Eğitimini İtalya, Fransa ve Almanya’da gerçekleştirdi. Hocası olan Albertus Magnus’un ve düşünce tarihinin en büyük filozoflarından birisi olan Aristoteles’in etkisi altında kaldı. Grekçe bilmediği hâlde düşünce tarihinin en önemli Aristoteles yorumcularından biri olarak tarihe geçti. Fransa’da Paris Üniversitesi’nde, İtalya’da Napoli’de dersler verdi. 1274 yılında, arkasında yaklaşık olarak 13 milyon kelimeyi bulan bir yapıt bırakarak hayata veda etti. Thomas Aquinas’ın bütün eserlerinin birden fazla baskısı bulunmaktadır. Eserlerinin bir kısmını kendisi, önemli bir kısmını da öğrencileri ve sekreterleri yazmıştır. Kitaplarının özgün dili Latince’dir. Eserlerinden başlıcaları şunlardır: Summa Contra Gentiles, Summa Theologiae, In libros De caelo et mundo expositio, In libros De generatione et corruptione exposition. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.felsefe.gen.tr/thomas_aquinas_kimdir.asp(07.04.2019)

¹⁹⁹ Hendrik Van Gent: 29 Haziran 1293 yılında Belçika’nın Muide şehrinde doğmuştur. Boniccolli adıyla bilinen bir İtalyan aileye mensup olduğu söylenir. Önce Gent’te sonra Keulen şehrinde Albertus Magnus’un eğitimliğinde doktorasını bitirdikten hemen sonra Gent şehrine geri dönmüş, felsefe ve teoloji alanlarında ders vermeye başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://nl.qwerty.wiki/wiki/Henry_of_Ghent (07.04.2019)

Ockham geleneksel kişilik kuramının tekrar uyarlanmasına öncülük etmişlerdir. Thomas Aquinas'ın görüşünün aksine bu kuramda ruh ve ruhun işlevleri bir bütündür ve ruh kendi başına insan bedeninin yaptığı fiilleri yönetmeye güç yetirebilir. Geleneksel kişilik kuramını yeniden aktifleştirmeyi başaran Scotus ve Ockham yanında bir de Hendrik Van Gent de bu görüşü destekler mahiyette teoriler üretmiştir. Fakat Hendrik van Gent'in ortaya koyduğu görüşler güçlü olmasına rağmen Scotus ile Ockham'ın görüşleri ciddiye alınmış olup Hendrik'in teorilerini gölgede bırakmıştır.

Tez iki ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölümde Thomas Aquinas'ın on üçüncü asrın sonlarına kadar geleneksel kişilik kuramına karşıt olarak ürettiği teoriler ele alınırken ikinci bölümde Hendrik Van Gent'in Aquinas'a karşılık geleneksel kişilik kuramını destekleyen görüşlerine yer verilmiştir.

2.3. DOKTORA TEZLERİ

2.3.1. De voorspraak (Şhafā'a) in den Islam

Taede Huitema: **De voorspraak (Şhafā'a) in den Islam** (İslam'da Şefa'at)²⁰⁰

Peygamberimizin (s.a.v.) kıyamet gününde şefa'at edeceği hakkında birçok sahih ve zayıf hadis ve âyet rivayet edilmiştir fakat bu âyetlerde tam olarak hangi şefaatten bahsedildiği hep tartışma konusu olmuştur. Taede Huitema tarafından 1936 yılında doktora derecesini tamamlamak adına bir tez hazırlanmış, tezin konusu olarak şefa'at meselesi tercih edilmiştir. Konu ile alakalı hem hadislerden hem de ayetlerden örnekler verilerek konu aydınlığa kavuşmuştur. İslam âlimlerinin görüşleri ile Batılı âlimlerin görüşleri karşılaştırılmış olup tarafsız bir tutum içinde bir tez hazırlandığını söylemek mümkündür.

Birinci bölümde cahiliye Araplarının şefa'at algısı ele alınmıştır. Efendimize (s.a.v.) tebliğ görevi verilmeden önce cahiliye Arapları kendi yaptıkları putlara ibadet ediyorlardı. Hem bir şeye kulluk edilecek ise görülmesi gerektiği inançlarına hem de Allah ile dua eden kişinin arasında putların şefa'atçi konumunda olduğunu

²⁰⁰ Taede Huitema, **De voorspraak (Shafa'a) in den Islam**, (Doktora Tezi), Rijks Üniversitesi Leiden Edebiyat ve Felsefe Bölümü, 1936.

düşündüklerinden putlara tapıyorlardı. Araplar bir şefaathçi bulunmadan Allah'a ulaşamayacaklarına inanıyorlardı, istek ve dualarını putlara yaparlardı ki o putlar Allaha ulaştırırsın. Bu inanç, Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in gelmesiyle yerle bir olmuştur.

Yazar tezinde sahihliği belli olmayan bir hadise²⁰¹ yer vermiştir. Bir hadise göre Efendimiz (s.a.v.) Kureyşliler içinde otururken birisi şöyle bir soru yöneltiyor: “Tanrılarımız el-Lat, el-Uzza, el-Menat hakkında ne dersin?” Bunun üzerine bir ayet iniyor fakat aslında o inen bir ayet değil de şeytanın bir fısıldaması ve Efendimiz (s.a.v.) bir anlık gaflete dalıp o ayeti okumaya başlıyor. Ayette geçen ibareler de şöyle “O varlıklar affedilmiş ve şefaatine güvenebileceğimiz varlıklardır.” Bu olay sonrasında Cebrail, Peygamber Efendimize (s.a.v.) geliyor ve ayetin aslını gösteriyor, bunun üzerine Efendimiz yaptığından pişmanlık duyarak Allah’tan af diliyor.²⁰² Bu hadis ne İbn Hişam’da ne de Buhari’de geçmektedir. Fakat Vâkidi ve

²⁰¹ Taede Huitema, **De voorspraak (Shafa’a) in den Islam**, (Doktora tezi) Rijks Universitesi Leiden Edebiyat ve Felsefe Bölümü, 1936. (Taberi, **Tarikh**, serie I, vol. 3, pag. 1195 e.v.)

²⁰² Bu olay, tarih ve hadis kitaplarında “Garânîk Olayı” diye geçmektedir. İslâm düşmanlarının sinsi birtakım faaliyetlerle müslümanların akîdelerini bozmak, inançlarını sarsmak, İslâm esasları üzerinde birtakım şüphe ve tereddütler meydana getirmek niyetiyle uydurdıkları rivâyetlerden birisi olan Garânîk kıssası, ilk dönem İslâm alimlerinden birçoğunun izlediği kendilerine ulaşan tüm rivâyetleri tenkid süzgecinden geçirmeksizin olduğu gibi aktarma ve meselenin tenkidini ilinî yeterliliğe sahip okuyucuya bırakma metodu sebebiyle, aslında uydurma olmasına rağmen bazı İslam tarihi ve tefsir kaynaklarında yer alır. Sözde Garânîk olayı ile ilgili çeşitli kaynakların anlatım tarzları ve yazarların yorumlarında bazı farklılıklar olmakla birlikte ana hatlarıyla, bu uydurma olay şöyle olmuştur: “Mekke’de müslümanların eziyet ve işkencelere uğradıkları, bu sebeple bir kısım müslümanın Habeşistan’a göç ettiği bir dönemde Hz. Peygamber, Mekke müşrikleri ile uzlaşmanın yollarını arıyor, devamlı anlaşma çareleri düşünüyor. Zihni bu düşünce ile hep meşgul iken bir gün Kâbe yanında Necm suresini okuyormuş. “Gördünüz mü o Lât ve Uzza’yı ve üçüncü(leri olan) öteki (put) Menât’ı?” şeklindeki 19 ve 20. ayetlerini okuduktan hemen sonra Şeytan, Hz. Peygamber’e musallat olmuş ve şeytanın etkisiyle Hz. Peygamber, farkında olmaksızın “Bunlar yüce kuğu kuşları (veya turnalar)dır ve şefaathleri umulur” cümlelerini vahyin devamı gibi söyleyip Necm suresini okumaya devam etmiş. Surenin sonuna gelince secde ayeti olduğu için Hz. Peygamber ve orada bulunan müslümanlar secdeye kapanmışlar. Müşrikler de Hz. Peygamber’in okuduğu bu cümleler sebebiyle son derece sevinerek, “Artık Muhammed ilâhlarımızın şefaathini kabul ettiğine göre aramızda önemli bir ayrılık kalmadı” deyip hepsi secdeye kapanmışlar. Son derece yaşlı bir veya birkaç müşrik, yere eğilip secde etmek zor geldiği için yerden bir avuç toprak alarak alınlarına değdirmiş ve böylece ilâhlarına tâzimde bulunmuşlar. Bu olay dolayısıyla müşrikler kısa bir süre müslümanları kendi hâline bırakmışlar. Bu haber Habeşistan’daki müslümanlara “tüm Mekkelilerin İslam’a girdiği” şeklinde ulaşmış ve Habeş muhâcirleri orayı terkedip Mekke’ye yönelmişler. Ancak bu olayın ardından Cebrâil (a.s.) gelerek hatası dolayısıyla Hz. Peygamber’i ikaz etmiş, bu arada nâzil olan Hacc sûresinin “...Senden önce gönderdiğimiz hiçbir resul ve nebî yoktur ki birşeyi arzuladığı zaman şeytan onun arzusuna (vesvese) atmamış olsun. Allah, kendi ayetlerini sağlamlaştırsın...” meâlindeki 52. ayeti ile önceki cümle neshedilmiş. Hz. Peygamber, olanlardan üzüntü ve nedâmet içinde, yeni inen ayetleri ilân edince Mekkelilerin eziyetleri yeniden başlamış...” Bkz. “Garânîk Olayı”, **Şamil İslam Ansiklopedisi**.

Taberi’de geçtiğinden dolayı Sprenger ve Muir gibi batılı düşünürler bu hadisi sahih kabul etmiş, bunlara zıt olarak Caetani, bu hadisin itibar edilemeyecek kadar mantıksız bir hadis rivayeti olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla sahihliği hayli problemlidir.

İkinci bölümde Kur’an’a göre şefaatin sahihliği ele alınmış, şfaat konusunda birkaç ayetin olabileceğini, fakat bunların tefsirlerine bakarak şfaat hakkında olup olmadığına kanaat getirilebileceğinden bahsedilmiştir. Devamında geleneğe göre şfaat konusu, akaide göre şfaat konusu, şefaatin hak olup olmadığı, kimin şfaat edeceği, şfaate nail olabilecek kişiler kimlerdir, şefaatin affolunabilmek için ne derece etkili olduğu ve en sonunda filozoflar ve tasavvufçuların şfaat hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir.

2.3.2. De Strijd Over Het Dogma in den Islam Tot Op Al-Ashari

Martinus Theodorus Houtsma²⁰³: **De Strijd Over Het Dogma in den İslam Tot Op Al-Ashari** (Eş’ari’ye Kadar İslâm Akâidi Üzerine Tartışma).²⁰⁴

Büyük İslam Ansiklopedisine katkılarıyla bilinen Martinus Theodorus Houtsma, 1851 doğumlu Hollandalı bir oryantalisttir. Doktora tezi olarak hazırlamış olduğu bu eserde İslamiyet’in, yaratılanın yalnızca Tanrı indinde bilindiğini onun da yalnızca Allah (c.c.) olduğunun bilincine varmıştır. Bilim tarafından keşfedilen ne varsa ispatlama esnasında bile yollar en sonunda yine yaratana çıkmakta ve bunun yaratana olan sevgimizi artırmakta olduğunu söylemiştir.

Dindar bir Hristiyan olan Houtsma, Hristiyanlık dışında bir konu hakkında yazı yazabilme özgürlüğünü kendisine verdikleri için fakültesine minnettardır. Bu

²⁰³ Martinus Theodorus Houtsma: 1851 doğumludur. Leiden Üniversitesi’nden mezun olduktan sonra, aynı üniversitede “Eş’ari’ye Kadar İslâm Akâidi Üzerine Tartışma” adlı teziyle ilâhiyat doktoru unvanını almıştır. 1874-1890 arasında Leiden Üniversitesi Kütüphanesi’nin Şark Elyazmaları Bölümünde çalışmıştır. Bu arada üniversiteye bağlı İslâm Enstitüsü’nde Farsça ve Türkçe dersleri vermiştir. 1890’da Utrecht Üniversitesi’nde İbrânice profesörü olan Houtsma, aynı zamanda Royal Academy of Science ve el-Mecme’ul-İlmiyyu’l-Arabi bi Dimeşk’in da aralarında bulunduğu çeşitli akademi ve cemiyetlere üye olmuştur. Neşrettiği Arapça, Türkçe ve Farsça eserlerle tanınan Houtsma, “The Encyclopaedia of Islam”ın ilk edisyonunun 1. cildinin baş editörü olması da, onun şöhretinin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, “Hotsma, Martinus Theodoros”, **DİA**, I-XXVII, İstanbul, 1998, XVIII/257.

²⁰⁴ Martinus Theodorus Houtsma, **De strijd over het dogma in den İslam tot op Al-Ashari**, Leiden Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1875.

sayede mevcut olan ön yargıları yıkma şansını kendisinin yakaladığını ve bundan onore olduğunu tezinin girişinde belirtmiştir.

Yazmış olduğu bu tez ile amacı İslamiyet hakkında Eşariliğe (H. 3.asır) kadar yapılmış olan eleştirileri gözlemlemektir. Houtsma'ya göre eğer Hristiyanlığı İslamiyet'le karşılaştırmaya niyetlenirsek saçmalamış oluruz. Çünkü İslamiyet'in görüp geçirdiği evreler Hristiyanlıkla karşılaştırılmaz bile. Bunu da şu örneklerle açıklıyor:

“Origenes ve Arius'un ortodokslarla verdiği mücadele, Mutezile mezhebinin Ortodokslarla verdiği mücadelenin yanında çocuk oyuncağı kalır.”

İslamiyet'e Allah sonsuz irade sahibi iken Hristiyanlıkta yalnızca kullarından ne isteyeceğini belirleyen bir varlıktır ve doğa ile iç içe ona muhtaçtır. Dolayısıyla bir Tanrı olarak kullarının üzerinde bir türlü hakimiyet kuramamaktadır. Bu acizliğinin sebebi ise teslis inancından kaynaklanmaktadır. Tanrı kullarının günahlarını kontrol altına almıştır, fakat aynı zamanda Hz. İsa'nın içinde bulunan kendi ruhu, insanlık vasfına bürünmesine sebep oluyor dolayısıyla bir peygamber ve Tanrı olarak İsa vefatıyla birlikte insanların bütün günahlarını üzerinde taşıyarak öteki dünyaya intikal etmiştir. Kullar Hz. İsa'ya günahlarını havale edip ahiretteki konumlarından emin bir şekilde yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu anlayış, Hz. İsa'dan sonra göreve tayin edilen havariler ve sonrasında rahipler ile günümüze kadar devam etmiştir.

İslam teologları Kur'an-ı Kerim'in yüzünden ve mealinden okurken anlaşılmayacağını idrak etmişler ve üzerine bir çok tefsir yazmak zorunda kalmışlardır. Kötü bir kitaptan iyi hipotezler çıkarabilmek, iyi bir kitaptan çok gereksiz hipotezler çıkartılmasından iyidir. Nitekim İncil içeriği itibari ile çok iyi ve değerli bir kitaptır, fakat insanlar onu doğru anlamlandıramamıştır. Dolayısıyla Müslüman teologların bu başarısı takdire şayandır. Houtsma şöyle diyor:

“İslam doktriner bir dünya dinidir, dolayısıyla İslam düşünürleri din ile felsefe arasındaki farkı çözemiyor. Din nasıl gelmiş ise öyle kabul ediyor ve sorgulamıyorlar!”

Tezin birinci bölümü, İslam dininin doğuşunu ve Hz. Muhammed'in vefatına kadar bütün hayatından bahsetmektedir.

İkinci bölümde ise Hazreti Muhammed'in vefatından Eşariliğin oluşumu ve benimsediği görüşlerden bahsetmiştir. Bu dönemden hem dini hem de siyasi birçok iyi mücadeleler ile göğüs gerildiği bir dönem diye bahsetmiştir. Siyaset yönünden şöyle değişimler meydana gelmiştir: Arapların İranlılar ile mücadelesi üç başlıkta toplanmıştır: 1. Abbasi Hilafet dönemi (750-1258) 2. Halife Me'mun dönemi (813-833) 3. "Biyiden"lerin yenilgileri. Dini açıdan ise İmam Eşari'nin gelmesiyle yanlış dini anlayışları ve en önemlisi akıl yürütmenin dindeki yeri yeniden yorumlanmıştır.

Üçüncü bölümde Karmatileri ve Fatimileri ele almıştır. Karmatiler kendi içerisinde İsmaililer ve Talimiler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu takipçilerin amacı hakkı bulmak değildi. Nitekim hak zaten onların indinde mevcuttu. Caferiler mistik panteistler de bu dönem de aktiftiler. Bu bölümde Gazzali'ye (H. 505) de değinmeden geçememiştir.

Dördüncü bölümde ise İslamiyet'in nurunun tasavvufi oluşumlar sebebiyle sürmeye başladığını, dinin batıl inançları içine almasıyla birlikte asıl amacını yitirdiğini ve yayılmasından bu yana gitgide asıl gayesini yitirmeye yüz tuttuğunu iddia etmiştir.

Araştırmacı, tezinin girişinde eksikliklerinin farkında olduğunu bazı konuların aslında daha geniş anlatılması gerektiğini fakat genel tutmayıp derine inerse her bir bölümden bir kitap çıkartacak kadar bilgiyi araştırıp aktarmasının çok fazla zaman ve uğraş olacağından korktuğu için konuları genel tuttuğunu izah etmiştir. Tezini yazarken Steiner, Prof. Dr. Dozy, A. Von Kremer gibi önemli batılı düşünürlerin eserlerinden ve bunlara ilaveten Şehristanî'nin halihazırda basılmış olan *el-Milel ve'n-Nihal* eserinin Flemenkçe çevirisinden yararlandığını zikretmiştir. Ayrıca İbn Hazm ve İbn Kuteybe'den de esinlendiğini ilave etmiştir.

Müellifin bu tezi ile okurlara yansıtmak istediği bilimsel bir araştırmadan çok dönemin İslam temsilcilerini ve İslamiyet hakkında genel bilgi aktarımıdır. Tezin adına takılırsak, aslında tezin tamamen İmam Eş'ari ve Eşarilik hakkında olması gerektiğini, fakat bu konunun başlı başına bir tez konusu olabileceğinden yalnızca genel bilgi aktarımıyla yetinmekle kaldığını bildirmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KELÂM ALANINDA YAZILAN FLEMENKÇE MAKALELER VE DİĞER ÇALIŞMALAR

3.1. MAKALELER

3.1.1. Oerknal en Schepping: Reflecties over de theologische ambigüiteit van wetenschappelijke kennis

Taede A. Smedes: “Oerknal en Schepping: Reflecties over de theologische ambigüiteit van wetenschappelijke kennis” (Büyük Patlama ve Yaratılış).²⁰⁵

Kainatın nasıl yaratıldığı ile ilgili bilim ve din arasında süregelen bir ayrışma söz konusudur. Hem bilim adamı hem de dindar olan uzman doçentler , araştırmalarını iki türlü de gerçekleştirdikleri için din ile bilimi birbirleri ile iç içe olabileceğini veyahut da dine zarar verdiğini düşünerek bu teorinin mantıksız olduğunu ispatlama çabasında olmuşlardır. Bu makale de bilimsel olarak ispatlanmış Büyük Patlama yani “Big bang teorisi”²⁰⁶ ile Hristiyan dininin Kutsal kitabı İncil’de geçen yaratılış teorileri hakkındadır. Yazar Taede A. Smedes’in²⁰⁷ amacı Big Bang teorisinde teolojik bir boşluğun var olduğunu ve bu teori etrafında oluşan değerlendirmelerde bazı şeylerin net olmadığını göstermeye çalışmaktır. Bu boşluk doğa bilim ile din arasındaki evrenin başlangıcı hakkındaki farklılıktır.

²⁰⁵ Taede A. Smedes, “Oerknal en Schepping: Reflecties over de theologische ambigüiteit van wetenschappelijke kennis”, (Çervimiçi), https://tasmedes.nl/Documents/Smedes_Oerknal_ISVW.pdf , 15 Mayıs 2019.

²⁰⁶ Big Bang (Büyük Patlama) Teorisi; evrenin nasıl başladığına dair bir açıklama sunan teorilerden bir tanesidir. Bu teori evrenin küçük bir teklik ile başladığını söyler ve sonrasında da bugün bilebildiğimiz kadarıyla 13.8 milyar yıldır da şiştiğini ileri sürer. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.fizikist.com/big-bang-teorisi-nedir/> (15.05.2019)

²⁰⁷ Taede A. Smedes: 1973 doğumlu olup Rijksuniversiteit Groningen’de ilahiyat okumuştur. Doktora eğitimi esnasında üç ay boyunca Prof. Wentzel van Huyssteen’den özel eğitim aldı Princeton Theological Seminary’de. 2002 yılında yazmış olduğu makalesi “Is Our Universe Deterministic? Some Philosophical and Theological Reflections on an Elusive Topic” için ESSAT Student Award kazanmıştır. 2004 yılında ise Rijksuniversiteit Groningen’de “Chaos, Complexity, and God: Divine Action and Scientism” adlı doktora tezini savunmuştur. European Society for the Study of Science and Theology (ESSAT) kuruluşunda Program yöneticiliği (Scientific Programme Officer) yapmaktadır. Geniş bilgi için Bkz. https://tasmedes.nl/Documents/Smedes_Oerknal_ISVW.pdf (15.05.2019)

Makale yazarı Big Bang teorisini istemeyerek de olsa kurucusu olarak bilinen Fred Hoyle'n bu teoriye katkısını ve kainat görüşünü incelemiştir. Fred Hoyle²⁰⁸ evren konusunu tartışmak amacıyla bir programa davet edilir. Bu program da Hoyle kainatın başlangıcının nereye dayandığı hakkında yorumu istenilince Hoyle'n şu sözleri Big Bang teorisinin isimlendirilmesinde etki yapar: "These Theories are based on the hypothesis that all the matter in the universe was created in one big bang at a particular time in the remote past." (Bu teoriler evreni oluşturan ne varsa geçmişte ansızın büyük bir patlama ile meydana gelmiştir." Aslında Hoyle, Big Bang kavramını bir küfür olarak telaffuz ettiyse de bu kavramın zaman içinde bir teorinin ismi olarak tarihe geçmesini engelleyememiştir.

Hoyle'ın Big Bang teorisine karşı negatif tutumu hem bilim hem de dini nedenlerden dolayıdır. Kendisi evrenin hem zamanda hem de mekanda sonsuz olduğuna kanaat etmiştir. Evren tabii ki bir takım değişiklikler geçirmiştir, fakat bunlar görecelidir. Onun asıl savunmak istediği başka bir teori vardır. Meslektaşları Thomas Gold²⁰⁹ ve Hermann Bondi²¹⁰ ile 1948 de ürettikleri "Steady State Theory"i Big Bang teorisinden tamamen farklı bir teori ile kainata bir anlam vermeye çalışmışlardır. Bu teoriye göre maddenin başlangıcı yoktur ve sürekli üretkendir bu durum da evrendeki basıncın sürekli aynı kalmasına sebep olmuştur. Bu teoriyi ne kadar da Big Bang teorisinin önüne geçirmeye çalışsa da bunda başarılı olamamıştır.

²⁰⁸ Fred Hoyle hakkında daha önce bilgi verilmiştir.

²⁰⁹ Thomas Gold: 22 Mayıs 1920 Viyana'da doğmuştur. Avusturyalı bir astronomdur. Evrenin "durağan hal" modelini ortaya koyan kuramcılardan biridir. Nazi yönetiminden kaçarak İngiltere'ye yerleşip, Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Trinity College'dan 1942'de mekanik diplomasını, 1945'te lisansüstü diplomasını almıştır ve 1952'ye değin aynı üniversitenin Cavendish Laboratuvarı'nda araştırma görevlisi olarak çalışmıştır. 1952-1956 arası Greenwich Krallık Gözlemevi'nin başasistanlık görevini üstlenmiştir. Aynı yıl ABD'de ye gitti ve bir yıl sonra Harvard Üniversitesi'nde astronomi profesörlüğüne atandı. 1959'da İthaca'daki Cornell Üniversitesi'ne bağlı Radyo-fizik ve Uzay Araştırmaları Merkezi'nin yöneticiliğine getirilen Gold, 1981'de bu görevinden ayrılmasına karşılık, Cornell Üniversitesi'ndeki astronomi profesörlüğü görevini 1971'den günümüze kadar sürdürdü. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.filozof.net/Turkce/tarih/tarihi-kisilikler-sahsiyetler/20875-thomas-gold-kimdir-hayati-hakkinda-bilgi.html>(15.05.2019)

²¹⁰ Hermann Bondi: 1 Kasım 1919'da doğmuştur. Avusturyalı bir matematikçi ve kozmologdu. Fred Hoyle ve Thomas Gold ile Büyük Patlama teorisine bir alternatif olarak 'Steady State Theory'yi (yani evrenin durağanlığı teorisini) geliştirmekle bilinmektedir. Ancak onun en büyük katkısı ve ardında bilim dünyasına bırakmış olduğu en önemli mirası muhtemelen genel görelilik teorisi üzerine olmuştur. Bkz. https://en.wikiquote.org/wiki/Hermann_Bondi(15.05.2019)

Hoyle'n bu tutumu biraz ateist olmasından kaynaklanmaktadır. O bu teoriyi Yahudilik ve Hristiyanlık dininde "Creatio ex Nihilo" yani "yoktan var etme, yaratma" teorisine benzetmektedir. Buna zıt olarak Yunanlı filozof Demokritus'un "Ex nihilo nihil fit" (yani, hiç birşey yoktan var edilmiş değildir) teorisini cazip görmektedir. Bilimin ortaya attığı Big Bang teorisi ile "Creatio ex nihilo" birbiriyle uyum içinde olduğu için Hoyle bu teorilerin karşısında durmuştur.

İlerleyen bir tarihte Hoyle araştırmalarını artırarak bu konuda derinleşmiştir. Evrenin başlangıç noktası hakkında çok farklı bir teori üretmiştir. Ona göre kainatın oluşumuna bir start veren bir varlık olmalıydı. Bu varlık öyle zeki olmalıydı ki evrenin başladığı noktadan bu yana kuantum süreçlerini yöneterek evrenin oluşumunu sağlamış olmalıydı. Bu varlık bir tanrı idi, fakat Hristiyanlığın tanrısı ile alakası yoktu. Bu Tanrı evrenin kendisinde bulunuyor. Her şeyin onda başladığı ve bittiği teleolojik bir tanrıdan bahsetmiştir. Bu teorisini bilimsel araştırmalar yaparak oluşturmuştur fakat ateist olmasına rağmen fark etmeden bir Tanrı'nın varlığını şart koşmuştur dolayısıyla kendi teorileriyle kendisi çelişki içinde kalmıştır.

Makalede Hoyle ve Hawkins'in evren anlayışı ve tanrı tasavvurunu ortaya koyarak bir hipoteze varmaya çalışmıştır. Hawkins, evrenin bir Tanrı tarafından yaratıldığını, fakat Tanrı'nın evren dışında kaldığını, tıpkı bir balonun şişirilmesi ve şişirenin dışında kalması gibi tanrı da evreni yarattı ve çekildi görüşüne Hoyle kısmen katılır bir tanrı var evet ama Hawkins Hristiyanlıktaki Teslis inancındaki kainatı yaratıp semaya yükselen bir Tanrı'dan bahsederken Hoyle dinden uzak Yunan felsefesinin ortaya koyduğu tanrı tasavvurundan bahsetmektedir.

Makalenin sonunda yazar şu sonuca varmaktadır. Kendisi dini görüşler ile bilimsel görüşlerin arasındaki ilişki hakkında çok da yorum yapmama taraftarıdır. Bir teolog olmasına rağmen Big Bang teorisinin "Creatio ex nihilo" görüşü ile tamamen örtüştüğünü savunamayacağını söylüyor. Girişte de dediği gibi Big Bang teorisinde teoloji üzerinden açıklanamayan bazı noktalar olduğunu fark etmiştir. Teolojik belirsizlik farklı farklı anlamların ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla kim tanrı tasavvuru ile Big Bang teorisini bağdaştırmaya çalışırsa görecektir ki herkesin yorumu farklı olacaktır. Dolayısıyla yazar bilim ile dinin evren hakkında ortaya koyduğu görüşleri birbirlerinden ayrı değerlendirme taraftarıdır.

3.1.2. Het wankele fundament van de ware Mohammed

Hans Jansen²¹¹: “Het wankele fundament van de ware Mohammed” (Hz. Muhammed’in Gerçek Yüzü).²¹²

Hans Jansen, tam bir İslam karşıtıdır ve yazdığı eserler de İslamiyeti karalamak için elinden geleni yapmış birisidir. Bu makalesinde Hz. Muhammedin hayatı hakkında yazılanların ciddi anlamda şüphe uyandırıcı olduğunu, İncil Hz. İsa hakkında birçok bilgi aktarımı yaparken Kur’an da Hz. Muhammed hakkında hiçbir şey bulamadığımızı söylemiştir. Hz. Muhammed’in vefatından 170 sene sonra yazılmış olan sözlü rivayetler sayesinde oluşturulmuş olan biyografi tarzı eserlerde Muhammed hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. “Peki ya Kur’an neden son peygamberine bu denli yer vermemektedir?”

Hz. Muhammed hakkında anlatılanlar başka hikayeler ile paralellik arz etmektedir. Hz. Muhammed aç olan insanları doyurmak için elinden geleni yapmış, İsa’da da böyle idi, fakat tek fark Hz. Muhammed’in hurma ile Hz. İsa’nın ise balık ve ekmek ile hayırda bulunduğu belirtilmektedir. Başka bir rivayete göre de Hz. Muhammed Hendek Savaşı’nda bir Fars asıllı sonradan Müslüman olan birisinin tavsiyesi üzerine hendek kazması, Roman kralı Belisarius’un 530 yılında Suriye’deki Dar şehrinde gerçekleşen savaş için kazdırdığı hendek olayı ile benzeşmektedir.

Diğer bir rivayet de Hz. Ömer hakkındadır. Biyografilerde Hz.Ömer’in bazı anlarda saygısızca davranan kişilere kılıç çektiği ve her defasında Efendimizin buna engel olduğu yazmaktadır. Bu davranışın aynısını İncil’de anlatılan Hz. İsa da yapmıştır. Ne zaman Petrus kılıcını çekmeye yeltense, İsa onu engellemiştir. Bu benzerliklerin olması haliyle hikayelerin alıntı olup yalnızca isim değişikliği yapıldığı hipotezine yol açıyor.

Bunların hepsi bir tesadüf olabilirdi, fakat yazar Hz. Muhammed hakkında yazılıp çizilenlerin Orta Doğu’da daha önce yaşanmış olaylardan esinlenerek Hz. Muhammed’in hayatına uyarlandığına inanmaktadır.

²¹¹ Hans Jansen hakkında daha önce bilgi verilmiştir.

²¹² Hans Jansen, “Het wankele fundament van de ware Mohammed”, (Çervimiçi) , <https://www.trouw.nl/nieuws/het-wankele-fundament-van-de-ware-mohammed~ba7f7851/>, 10 Kasım 2018.

Medineli Yahudilerden ve Efendimiz (s.a.v) ile aralarında geçen husumetlerden ve Efendimiz (s.a.v) ile yaptıkları anlaşmaya uymadıkları için de öldürüldüklerinden bahsedilmiştir, fakat bu gibi bir rivayet Yahudilerin kendi yazdıkları tarih kitaplarında ya da Tevrat'ta geçmemektedir, o vakit bu rivayet nasıl ciddiye alınabilir diye sorguluyor yazar. Yazarın hayıflandığı nokta ise 19.-20. yy alimlerinin neden bu Muhammed hakkında yazılan biyografileri ciddi anlamda incelememiş olmasıdır.

Yazara göre Muhammed hakkında anlatılan her şeye şüpheli yaklaşılmalıdır, çünkü hepsi sözlü aktarılmış rivayetlerden ibarettir ve Kuran-ı Kerim'le de doğrulanması mümkün değildir. Birçok şey ya başka hikayelerden uyarlanmıştır ya da insanlar tarafından rivayet edildiği için güvenilirliği tartışılır vaziyettedir. Soru şudur: “Eğer Muhammed hakkında anlatılanların doğru olmadığı açığa çıkarsa İslam yok olur mu?”²¹³

3.1.3. İslam en handicap: theologische perspectieven

Mohammed Ghaly²¹⁴: “İslam en handicap: theologische perspectieven” (İslam ve Engellilik: Teolojik Bir Bakış).²¹⁵

“Eğer Allah (c.c.) merhametlilerin en merhametlisi ve adaletlilerin en adaletlisi ise engelliler neden var?” “Vücudunda bir engele sahip olmak Allah'ın bu dünya da cezasının bir tecellisi midir?” Kelamcılar tarih boyunca merak uyandıran bu tarz sorulara bir cevap aramıştır. Konuyla ilgili cevapları Allah'ın adalet, kudret, merhamet...vasıfları ışığında acı, ıstırap çekmek, hastalıklar gibi konuları barındıran bir çok İslami kaynaklardan araştırmışlardır.

Yazar Mohammad Ghaly'nin bu makalesinde o araştırmalardan çıkan sonuç değerlendirilmiştir. Ta'lil yoluyla bu soruna bir cevap üretilmeye çalışılmıştır. Ta'lil kavramı Leibniz'in oluşturmuş olduğu teodise kavramı ile aynı minvalde

²¹³ Hans Jansen, “Het wankele fundament van de ware Mohammed”, (Çervimiçi), <https://www.trouw.nl/nieuws/het-wankele-fundament-van-de-ware-mohammed~ba7f7851/>, 10 Kasım 2018.

²¹⁴ Mohammed Ghaly: Leiden Üniversitesi ilahiyat fakültesinde doktora öğrencisidir. Tez konusu, ‘Islam and Disability: Theological and Jurisprudential Perspectives’dir.

²¹⁵ Mohammed Ghaly, “İslam en handicap: theologische perspectieven”, **Theologisch Debat**, 2. dönem, Eylül 2005, s. 20-23

değerlendirilebilir. Nitekim teodisede amaç kötülük olgusu karşısında Tanrı'nın adaleti ve haklılığını savunmaktır. Ta'lilde de sebep-sonuç ilişkisi yani sebep ve sonuç ilişkisi arasında mantıklı bir açıklama arayışı söz konusudur. Ve bunu teoloji üzerinden düşünürsek eğer ta'lil burada Allah'ın fiilerindeki amacını sorgulamaktır.

Allah'ın asıl maksadını anlamak amacıyla ta'lil yine ikiye ayrılmaktadır: Birincisi “nufât al-ta'lil” yani teodiseyi red edenler; ikincisi ise “ahl al-'adl wa al-tawhîd” yani adaletin ve tevhidin takipçileridir. Birinci grubun takipçilerine göre Allah'ın sonsuz irade ve gücü vardır ve bu insanlar tarafından sorgulanamaz. Allah Teala bir şeyi doğru ve iyi olduğu için emretmez, o emrettiği için bir şey doğru ve iyi olur. Dolayısıyla bir insan doğuştan engelli olursa veyahut sonradan engellilik tecelli ederse, bu kişi başına gelende bir hayır olduğunu düşünerek Allah'ın takdirine bırakmalıdır. Ve devamında da mantıklı bir cevap arayışı içinde olmamalıdır. Allah (cc) Maliku'l Mülk'dür ve sahibi olduğu mülkü istediği şekilde yönetebilir, insanın bunu sorgulama hakkı yoktur.

Anti teodise takipçileri ise Allah'ı bir diktatör olarak tasvir ettikleri için hadlerini aştıkları düşüncesiyle diğer grup tarafından suçlanmaktadır. Onlar Allah'ın gücünden çok adaletini sorgulamaktadır. Allah'ın adaleti insanınki ile karşılaştırılmamalıdır. Allah'ın adaleti gereğince bütün engellilerin ve hastalıkların sorumlusu Allah değildir. Çünkü insanoğluna Allah tarafından bahşedilen bir irade vardır ve kişi özgür iradesi doğrultusunda fiillerini icra eder. Bu doğrultuda düşünülür ise eğer insanoğlunun başına gelen engellilik durumu fiilin sorumluları ya a) kişinin kendi hatası yüzünden engellilik ona tecelli etmesi b) başkaları yahut bir hayvan yüzünden engelli olması ya da c) Allah'ın takdiri ile engelli olması diye üçe ayrılır. Allah (cc) yalnızca bu üçüncü kategori üzerinden sorumlu tutulabilir diğer ikisinden sorgulanamaz. Fakat eğer bu ilk iki grupta adalet eksikliği söz konusu olmuş ise o vakit Allah bunlardan tecelli eden engellilik durumundan sorumludur.

Sonuç olarak bazı kelamcılara göre bu durumun karşılığı cennette alınacaktır, bazılarına göre ise bu dünyada da ahirette de bunun mükafatını almak mümkündür.

3.1.4. Eindigheid van de Hel

Anne Dijk²¹⁶: “Eindigheid van de Hel” (Cehennemin Sonsuzluğu).²¹⁷

Kuran-ı Kerim’de ahiret hakkında bir çok ayet mevcuttur. Cennet ve cehennemin varlığını bu ayetler vesilesi ile bilmek mümkün. Fakat akıllarda soru işareti bırakan ve mezhepler arası tartışma konusu olan bir husus var o da cehennemin sonsuz olup olmayacağı. Cennetin sonsuz olduğuna hem fikir olan bu mezhepler cehennemin sonsuzluğu hakkında ihtilafa düşmüş ve bu konuda farklı argümanlar ortaya koymuşlardır.

Makalenin yazarı Anne Dijk, kelimcilerin ve felsefecilerin cehennemin sonsuzluğu hakkındaki görüşlerini incelemiştir. Ehl-i Sünnet kelimcilerinin bir çoğu mü’minlerin de cehenneme gireceğini, fakat cehennemin geçici bir ıslah yeri olduğu kanaatindedir. Kalbinde en ufak bir inanç belirtisi olan cehennemde bir müddet günahlarının bedelini ödedikten sonra en sonunda Allah’ın (cc) merhameti gereği cennete girmeye hak kazanacaktır. Fakat bu görüş, ilerde değişikliğe uğrar ve alimler cehenneminde ebedi olduğuna kanaat getirir.

Murcie mezhebinin bu konudaki görüşü tamamen uç noktadadır. Nitekim onlar günahkar mü’minlerin asla cehenneme giremeyeceklerini, cehennemin yalnızca müşrikler için yaratılmış bir yer olduğunu öne sürmüşlerdir.

Hariciyye ve Mutezile mezhepleri ise günahkar mü’minlerin de cehenneme gireceğini ve orada ebedi kalacaklarını vurgulamışlardır. Bu makalede cehennemin ebediliği konusunda günahkar mü’minlerin de cehenneme girdirileceği ve ceza tamamen bittiği zaman cehennemin Allah Teala tarafından ortadan kaldırılacağı ve herkesin cennete gireceği görüşünü Kur’an ve Sünnet eşliğinde delillendiren

²¹⁶ Anne Dijk: Hollandalı İlahiyatçı, İslam Bilimci ve İslam Teologu. Hollanda’daki “Fahm Instituut”un hem kurucusu hem de en önemli doçentlerinden bir tanesidir. Aynı zamanda yazar ve spikerdir. Akademik eğitimi sırasında şeriatın yeniden anlamlandırılması, Usul-u Fıkıh’ta fetva verme ile ilgili teorik bilgiler ve İslam’da otorite konularına çokça yoğunlaşmıştır. Akabinde İspanya’nın Granada şehrinde ‘decolonial studies ve political philosophy’ ve tasavvuf eğitimi almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. [https://fahminstituut.nl/team/\(16.01.2019\)](https://fahminstituut.nl/team/(16.01.2019))

²¹⁷ Anne Dijk, "Eindigheid van de hel", (Çevrimiçi), <https://fahminstituut.nl/eindigheid-van-de-hel/>, 16 Ocak 2019

Fahreddin Razi (H. 606), İbn Teymiyye (H. 622), İbn Kayyim el-Cevziyye (H. 751) gibi önde gelen alimlerin görüşleri ele alınmıştır.

3.1.5. Het Gebreken van Het Atheisme

Jan Riemersman²¹⁸: “Het Gebreken van Het Atheisme” (Ateizmde Kırılma Noktası).²¹⁹

Dünya üzerinde sayısız din mevcuttur. Fakat herkes inançlı olmayabiliyor. Bu sebeple hiç bir dine kendini ait hissetmeyen birey boşluğa düşüyor, bu boşluğun yerini dolduran da genelde ateizm oluyor. Ateist bir doğa insanıdır, her şeyin bir tesadüf eseri var olduğuna inanır. Genel olarak bilimin öne sürdüğü teorileri benimseyip, bu teorilere binaen bir inanç sistemi oluşturmuşlardır. En nihayetinde evrim teorisi ile yaratılışa bir açıklama getirir ve bir yaratıcının yani Allah'ın olmadığını hatta gerek kalmadığını bu teoriyle ispatlamaya çalışırlar.

Yazar Jan Riemersma, ateistlerin var olan her şeyin bir açıklaması olduğuna, varlığın ve alemin doğa ile içiçe olduğunu ve doğada mucizelere ve insan aklının sınırını aşacak unsurların bulunmasının imkansız olduğuna kanaat getirmiştir. Evrim teorisine göre insan aklı sınırlıdır ve aklın büyüklüğünü yani zekayı oluşturan unsurlar kişi tarafından tüketilen enerji ve doğum esnasında ana rahminden ayrılırkenki açıklık önemlidir. Bunlar aklın kuvvetini belirleyen iki unsurdur. Doğumun da ölümün de doğa ile içiçe olduğu bu dünyada hayatın içindeki her şeyin bir yaratıcı tarafından yaratıldığını iddia etmek çok gereksizdir. İnsan aklı sınırlıdır, fakat hakikati bulmak yine de insanoğlunun elindedir. Eğer hakikat matematik vasıtası ile açıklanacak ise –ki matematik ilmini ortaya koyan da insan onu çözümleyen de–, sınırlı bir akla sahip olan insanoğlu matematik gibi akli zorlayacak bir bilim dalı ile hakikati nasıl ispatlayacaktır.

²¹⁸ Jan Riemersman: 1960 doğumlu olup felsefe alanında doçenttir. Doktora tezini Utrecht Üniversitesi'nde profesör olan M. Sarot danışmanlığında yapmıştır. Tanrı'nın insanlar tarafından anlaşılamayacağı kanaatindedir. Çünkü Tanrı'nın varlığı insan mantığının kavrayamayacağı bir varlıktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.geloofenwetenschap.nl/index.php/opinie/itemlist/user/85-janriemersma> (21.02.2019)

²¹⁹ Jan Riemersman, “Het gebreken van het Atheisme”, (Çevrimiçi), <https://www.geloofenwetenschap.nl/index.php/opinie/item/316-de-gebreken-van-het-atheisme>, 21 Şubat 2019.

Bu makale ile ateistlerin ısrarla bir yaratıcının olmayışını nasıl kanaat ettiklerini, öne sürdükleri teorilerin tamamen anlamsız olup, ateistliği oluşturan temel görüşlerin birbirinden bağımsız ve birbiriyle nasıl çeliştiğini tez-anti tez şeklinde açıklanmaya çalışılmıştır. Aşkın bir yaratıcı vardır, ateistler kendi çelişkileri içinde boş bir inanç sistemi oluşturarak ziyana uğramışlardır.

3.1.6. Geest en stof

Emanuel Rutten²²⁰: **Geest en stof** (Ruh ve Madde).²²¹

Hristiyanlıkta teslis genel olarak Allah'ın tek ve bölünmez bir alemde ayrı, eşit ve tek cevherle üç kişi (Baba, Oğul, Ruhul Kudüs) olduğu şeklinde tarif edilmektedir. Bu tanım Hristiyanlığın üç şekilli "Tek Tanrı" anlayışı demek olan temel inanç sistemiyle Allah mefhumunu Baba, Oğul, Kutsal Ruh formülü içinde teklik olarak açıklamaya çalışmaktadır. Oğul diye nitelendiren Hz. İsa da Tanrı kabul edilir. Akıllara takılan soru ise şudur: "Şayet Tanrı bedenleşmemiş bir ruh ise, o zaman Tanrı fiziksel bir bedenle bağlantı içerisinde, fakat bu argüman ruhun maddeden ayrı olması gerektiğini gösteriyor mu?"

Yazar Emanuel Rutten, makaleyi üç ana soru üzerinden oluşturmuştur.

1. soru: "Şayet Tanrı bedenleşmemiş bir ruh ise, o vakit Tanrı maddi bir beden ile bağlantı içerisinde midir? Bunun doğruluk payı nedir?"

2. soru: "Bilinç maddenin kendisi midir?"

3. soru: "Bilinç maddeden mi üretilmiştir?"

Birinci soruya cevabı Tanrı Hz. İsa'da hulul etmiştir. Hulul eden Tanrı'nın ruhudur, bu da ruhun maddeden ayrı olduğuna apaçık bir delildir.

İkinci sorunun cevabında ise felsefi bir yaklaşım söz konusudur. Bilincin bağımsız olduğunu iddia etmek absürt olur, çünkü ruh somut bir maddedir, eğer öyle

²²⁰ Emanuel Rutten: 1973 doğumlu bir filozoftur. Vrije Universiteit Amsterdam'da araştırmacı ve doçentlik görevini icra etmektedir. Araştırma alanı din ve bilim arasındaki ilişkiyi incelemek, seküler ve dini dünya görüşlerinin rasyonalitesini değerlendirmek, kurgusal realite teorileri, lojik retorik ve estetik üzerine teorilerin incelenmesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. [https://www.geloofwetenschap.nl/index.php/component/k2/itemlist/user/86-emanuelrutten\(15.03.2019\)](https://www.geloofwetenschap.nl/index.php/component/k2/itemlist/user/86-emanuelrutten(15.03.2019))

²²¹ Emmanuel Rutten, 'Geest en stof', (Çevrimiçi), <https://www.geloofwetenschap.nl/index.php/component/k2/item/334> , 15 Mart 2019

olmasa idi içimize çektiğimiz parfüm kokusu ya da kahve kokusu, gökyüzünün maviliği, aşık olmak... hepsi şüphesiz grup grup oluşmuş ve hareket halinde olan madde parçacıklarıdır. Bu durumda da insanoğlunun heyecanlanmak, acı çekmek, rahatlamak, hayal kurmak gibi duygular beyin de ki nöronlardan bağımsız meydana gelmiş olur. Bu varsayımla beynimizde bulunan nöronlar zihnimizin algılayamayacağı derinlik, ağırlık, baskı gibi hasletlere sahiptir, zihnimiz ise bunların zıttı olan anlayış, duygusallık, mantıklı ilişkiler kurabilme yetisine sahip. Fakat bu durum da zihin ile madde aynısı olamaz.

Ruh ile madde aynı değildir, dolayısıyla bilinç her daim maddi bir varlık vasıtası ile tezahür eder çünkü zihni unsurlar tarafından üretilmiştir soyut bir şey somutu doğuramayacağına göre acaba sürekli hareket halinde olan madde iç dünyamızdaki hissiyatlarımızı nasıl üretecektir?

Müellifin buradaki eleştirisi ruhun madde tarafından üretildiğini iddia edenleredir. İnsan aklı ruhu anlamlandırmak için çok yetersizdir. Bunu nöronlar ile de açıklığa kavuşturamayız. Nöronlarımızın nasıl çalıştığını bilim sayesinde bilebiliriz fakat kırmızı rengini nasıl algıladığımızı, o andaki hissiyatımızı veya kanada ya taşınma fikrinde ki hissiyatımızı hiçbir zaman aklımız ile bilemeyiz.

Bilinç ruhtan ayrı bağımsız olamaz, ikisi de birbirini içinde mündemiçtir. Şayet bağımsız olsa idi benim mutfağa su almak için koşmam susamış olduğum anlamına gelmezdi ya da benim kaplandan kaçmam onun bana saldırarak diye korkmamdan değildir. Burada sebep-sonuç ilişkisinde tezatlık ortaya çıkardı ve davranışlarımızda bir olağanüstülük aramamız gerekirdi. Dolayısıyla bilinç maddenin ürünü değildir.

3.1.7. Een wetenschappelijke theodicee

Emanuel Rutten: “Een wetenschappelijke theodicee” (Kötülük Problemi).²²²

²²² Emanuel Rutten, “Een wetenschappelijke theodicee”, (Çevrimiçi), <https://www.geloofenwetenschap.nl/index.php/opinie/item/769-een-wetenschappelijketheodicee>, 15 Mart 2019.

Alman filozof Hegel²²³, *Ruhun Fenomenolojisi* adlı eserinin önsözünde, “iyi bir Tanrı’ya olan inancı dünyadaki ızdırapla nasıl uzlaştırılacağı” sorusuna bilimsel bir cevap geliştirmiştir. Emanuel Rutten de bu bilimsel cevabı makalesinde tartışma konusu yapar. Hegel eserindeki “bilimsel” kavramına oldukça farklı bir yorum getirdiği çok bellidir. Fakat bu onun ana soruya olan cevabını daha az ilgi çekici kılmaz. Tanrı hakikatin temeli ya da varlığın kökenidir. Çünkü Tanrı her şeyi kuşatan bir varlıktır ve her olasılık Tanrı tarafından yaratılmıştır. Dolayısıyla hiçbir şey Tanrı’nın bilgisi, iradesi dışında var olamaz. Tanrı varlığı oluşturacak bütün olasılıkları kendisinde toplayabilmelidir. Fakat bu durum da kötülük, kusurluluk, eksiklik gibi vasıflar da Tanrı’da belirmiş olur. “Peki, Tanrı iyi ise bu kötü vasıfların Tanrı ile ne ilgisi var?”

İyiliğin yanında kötülük eksiklik kusurluluk gibi vasıfları kendisinde toplaması “yaratma” eylemiyle açıklanabilir. Dünya hadistir ve mutlak manada Tanrıya tabiidir.

Tanrı mükemmeldir yarattıkları yalnızca yeryüzünde Tanrı’nın tezahürleridir. Tanrı iyiyi yaratmaktadır, kötülük varlıklarda sonradan edinilen vasıflardır. Tanrı hem mümküni hem de kusurlu ve kötüyü kendisinde toplıyor nitekim iyilik, kötülük tecrübe edinmedikçe iyilikten bahsetmek zordur, iyiliğin mükemmel oluşu kötülük tecrübe edindikten sonra belli olur. Tanrı sonradan kötü olacak olanı yarattı diye iyilik vasfından hiçbir şey kaybetmez nitekim en iyi varlık iyilik vasfını en geniş haliyle taşıyan tek varlıktır o da Allah (cc)’tır.

Hegel’in bu kuramı Fransız filozof Georges Bataille’in²²⁴ dünya da ki kötülük probleminin nereden neşet ettiği ile alakalı düşüncesiyle neredeyse

²²³ Hegel: 1770 yılında Almanya’nın güneyinde yer alan Stuttgart şehrinde dünyaya gelen Georg Wilhelm Friedrich Hegel bir Alman felsefecidir. 1777 yılında başlamış olduğu Gymnasium’u 11 yılda bitirdi. 1788 yılında Tübingen Üniversitesi’nde felsefe, hukuk, din bilimi, dilbilimi gibi alanlarda eğitim gördü. 1793 yılında mezun olmuştur. 1796 yılına kadarki süreçte Almanya’nın Bern şehrinde öğretmenlik yaparak geçimini sürdürdü. Bu süreç boyunca tanrıbilim ve felsefe alanında ki çalışmalarına yoğunlaşarak devam etti. Schelling ve Hölderlin ile samimi ilişkiler kurdu. 1797 yılında Frankfurt’ta öğretmenlik yaptı. Hegel varlığın, tinin belli bazı aşamalar sonucu açığa çıkan dönüşümünden meydana geldiğini savunmuştur. Ünlü filozof Hegel Alman İdealizmini doruğa ulaştırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.bilgiustam.com/hegel-kimdir/>.(15.03.2019)

²²⁴ Georges Bataille: 1897’de Billom’da doğmuştur. Fransız yazar, sosyolog, antropolog ve filozoftur. 1900’de ailesiyle birlikte Reims’e taşındı. 1917’den itibaren Paris’te “Ecole des Chartes”de okudu ve ardından meslek eğitimini yaparken Bibliothèque Nationale de France’de

eşdeğerdir. Monoteizm Tanrı'nın sevgi dolu olmasının yanında korkulması gereken bir varlık olduğunu doğrulamaktadır. Bunun altında da Tanrı'nın adaleti yatmaktadır. Bataille ömrü boyunca kötülük problemi ile uğraşmıştır. Kayda değer bir çözüm bulana kadar çok çalışmıştır. En sonunda bulduğu çözüm şöyledir ki, dünyanın kötülük bataklığında yüzmesi Tanrı'nın iyilik yanında korkulması gereken bir varlık olarak tanınmasının önüne geçer. Tanrı yalnızca korku uyandıran bir varlık değildir o aynı zamanda yıkıcı ve helak edici vasıflara sahiptir. Sonuç olarak Bataille tıpkı insanlar gibi Tanrı'nın da günahkar bir varlık olduğuna kanaat getirir bu da Hegel'in Tanrı teorisini destekler mahiyettedir.

3.1.8. Allah De Maangod

Marc Verhoeven: "Allah De Maangod" (Ay Tanrısı Allah).²²⁵

İslam dininde Tanrı olarak Allah (c.c.)'a ibadet edilmektedir. Bir rivayete göre Müslümanlar Allah İslam gelmeden önce İncil'deki Tanrı ile aynısı olduğunu iddia ediyorlarmış. Bu iddiadan şu soru neşet etmektedir: "Allah (c.c.) İncilin Tanrısı ile aynı mıdır? Yoksa İslam gelmeden önce Arabistan yarımadasında Tanrı diye kabul edilen varlığın ta kendisi midir? Eğer Allah İncil'in Tanrısı ile aynısı ise o vakit İslam dini Hristiyanlığın bir devamı olmalıdır fakat eğer İslam öncesi Arap toplumunda kabul görülen Tanrı ise o vakit Müslümanların daha önce zikredilen iddiası reddedilmiş olur. Bu gibi ortaya atılan sahte iddialar genel de arkeolojik çalışmalar sebebiyle ortaya çıkmaktadır. İddianın hakikatini ya tarihe bakarak ya da kazı çalışmaları yaparak bulunan deliller neticesinde ortaya çıkarılabilir. Yazar Marc Verhoeven Allah'ın varlığını daha iyi kavrayabilmek için kazı çalışmasının en iyi yöntem olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla bu makale de, Allah'ın ay tanrısı olup olmadığını bulabilmek için yapılan kazı çalışmalarından doğan netice değerlendirilmiştir.

kütüphaneci olarak çalıştı. 1942'ye kadar burada çalışmaya devam etti. Ancak tüberküloz hastalığına yakalanınca bu işinden ayrılmak zorunda kaldı. 1949'da Carpentras'da tekrar kütüphaneciliğe başladı. Daha sonrasında aynı görevi Orléans'ta devam ettirmiştir. Documents (1928), Acéphale (1937), Critique (1936) gibi etkili dergiler çıkardı. "Collège de sociologie"nin çalışmalarını yönetti. Andre Breton ve Sartre ile sert polemikleri oldu. 1962'de Paris'te öldü. Kitaplarının tüm basımı 1972'de Foucault'nun desteğiyle gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.felsefe.gen.tr/georges_bataille_kimdir.asp(15.03.2019)

²²⁵ Marc Verhoeven, "Allah de maangod", (Çevrimiçi), www.verhoevenmarc.be, 12 Nisan 2019.

Cahiliyye devri Arap toplumu ay tanrısı Allah (cc)’a günde bir kaç kez Mekke’ye yönelerek ibadet ediyorlardı. Bunu da sonradan farz olan hac ibadetinde yapılması gereken Kabe etrafında tavaf, şeytan taşlama, hacrul esvedi öpme gibi ibadetleri uygulayarak yapıyorlardı. Yazara göre Müslümanların Allah (cc) hakkında İncil’in Tanrısı ile aynı varlık olduğuna dair iddiası tamamen yanlış bunu arkeolojik kazılar sayesinde edinilen deliller ispatlamıştır. İslam’ın eski ay Tanrısı inancından hiç bir farkı yoktur ve yıllar sonra farklı bir isimle anılan bir inanç haline gelmiştir.

3.1.9. Eeuwige straf in de hel?

Marc Verhoeven: “**Eeuwige straf in de hel?**” (Cehennemde Ceza Sonsuz Mudur?).²²⁶

Verhoeven’in bu makalesi Hristiyanlığın cehennem algısı ile ilgilidir. Dünya üzerinde var olan her dinde cennet ve cehennem inancında farklılıklar arz etmektedir. Yazar makalesini İncil’den kesitler vererek şekillendirmiştir. Cehennem konusu etrafında açıklanması gereken ruh, ahiret, cennet, hesap, beden,... gibi kavramlara da yer vererek İncil’de bu ibarelerin önemine değinmiştir.

İncil’e göre Hristiyan olmayan herkes cehennemde ebediyen yanacaktır. Bedenin ölmesi demek tamamen “ölmek” anlamına gelmiyor. Ebedi ceza kavramından bir çok farklı anlamlar çıkartılmıştır. Şöyle ki:

1. Cehennem azabı acının fazlaca bulunduğu ebedi ceza konusu etrafında değerlendirilecekse eğer hakikati yansıtmamaktadır.
2. Cehennem ateşi semboliktir, kulun acı çekmesi söz konusu değildir.
3. Cehennem azabı sürelidir, sonsuz değildir.
4. Cennet- cehennem ayrımı bir hayal ürünüdür. Öldükten sonra hayat bu ki mekanda devam etmeyecektir.
5. Paulus’un cehennem hakkında hiç bir sohbetine rastlanamayacaktır.
6. Ruh ölümsüz değildir.

²²⁶ Marc Verhoeven, “Eeuwige straf in de hel?”, (Çevrimiçi), www.verhoevenmarc.be, 12 Nisan 2019.

7. Ruh uyku halindedir.

Bu makalede Hristiyanlığa göre cennet-cehennem, ölümler alemi, kıyamet günü, ahiret, ruh, beden, hesap günü gibi konuların daha fazla detayına inilmemesi için İncil'den ayetler verilerek konulara yönelik İncil'de net cevapların mevcut olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır.

Yazara göre Hz. İsa'yı yok saymak ömür boyu günahkar kalacağınıza, ruhen ölü bir şekilde hayat süreceğinize ve sonrasında ebedi bir cezaya çarptırılacağınıza delalet eder. Hz. İsa'nın gerçekliğini yok saymak büyük bir felakettir.

3.2. DİĞER ÇALIŞMALAR

3.2.1. Meditaties bij de 99 Namen van Allah

Ds. J.R. Nienhuis²²⁷: **Meditaties bij de 99 Namen van Allah** (Allah'ın 99 İsmi İle Meditasyon Uygulaması).²²⁸

Bu çalışma, Raad van Kerken in Nederland Vakfı²²⁹ tarafından desteklenen bir çalışmadır. İslam dininde Allah (c.c.)'ın 99 tane isminin olduğu Avrupalılar tarafından çok fazla bilinmemektedir. Fakat Müslümanlar tesbih çekerken farklı farklı isimler zikredince bir kaç tanesine kulak misafiri olmuş olabilirler. Bu çalışmada Allah'ın doksan dokuz ismi İncil, Tevrat ve Kur'an'a göre hangi anlamı ifade ettiği açıklanmaya çalışılmış ve isimler birbiriyle karşılaştırılmıştır. Yazar, bu isimler hakkında şöyle diyor:

“Bu bir meditasyon çeşididir ve yalnızca din görevlileri ve inananlar tarafından kullanılabilir.”

İsimlerin açıklamasını verirken ciddi sınırlar çekmiştir Kuran, Tenah, Eski ve Yeni ahitler arasında. Yazar, Müslümanlığa göre inancın ne demek olduğunu ve

²²⁷ Yazar hakkında bilgi bulamadık.

²²⁸ J.R.Nienhuis, Meditaties bij de 99 Namen van Allah, www.raadvankerken.nl , (Çevrimiçi) , 6 Nisan 2019.

²²⁹ Raad van Kerken in Nederland: Hollanda'da bulunan ve toplam 18 tane kiliseden sorumlu olan bir kuruluştur. Kuruluş tarihi 1968'dir. De Raad van Kerken bütün kiliselerden bir temsilcinin bulunduğu bir genel kurul tarafından yönetilmektedir. Hollanda'nın hemen hemen bütün şehirlerinde şubeleri mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.facebook.com/pg/raadvankerken/about/> (06.04.2019)

bu inancın Hristiyanlık ve Yahudilik dinine olan etkisini sorgulamıştır: “Allah’ın isimlerini incelemek yalnızca İslamiyet hakkında bilgi vermez aynı zamanda Hristiyanlığın ve Yahudilerin Tanrısının kimliğini sorgulamamıza vesile olur.”

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm de Allahu Teala’nın 1-33. (er-Rahman–el-Azîm) isimleri arası, ikinci bölümde 33-66. (el-Gafûr–el-Vâhid) isimleri arası, üçüncü bölümde de son 33 ismin (el-Ahad–es-Sabûr arası) Arapçası verildikten sonra, her bir ismin geçtiği Kur’an ayeti ve sonrasında İncil’den ayetlere yer verilmiş ve bu ayetlerin tefsiri yapılarak birbirleri ile karşılaştırılmış olup arada yazar da kendi yorumunu katmıştır.

3.2.2. Wil de échte God alstublieft opstaan?

Bart Klink²³⁰: **Wil de échte God alstublieft opstaan?** (Gerçek Tanrı Artık Uyanabilir mi?).²³¹

Geloof en wetenschap sitesinin Opinie köşesinde yazılmış olan makaleler genel itibariyle felsefe ve kelamı ilgilendiren konulardan ibarettir. Bart Klink tarafından yazılmış olan bu makalede bir uluhiyyet konusu olan Tanrı’nın varlığından bahsedilmiştir.

Yazar, bu konuda bir çok eser ve makale okuduğunu fakat en çok dikkatini celb eden eserin David Bentley Hart’ın *The Experience of God* eseri olduğunu ve ondan faydalandığını anlatmıştır. Bu kitabı ateist olan herkesin okuması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Hart, eserinde Tanrı’nın aslında nasıl bir varlık olduğundan bahsetmiştir. Teologlar bu konu üzerinde tarihten beri yıllarca durmuş ve her defasında farklı farklı teoriler üretmişlerdir, fakat Hart’ın eserinde bu konuya bir kitapla nasıl cevap verilebileceğini görmüş oluyoruz. Bu makalede yazar, teologların içinden çıkılamayan tartışmalarının ne boyutta olduğunu ve Hart’ın bu konuya nasıl rahatlıkla açıklık getirebildiğini anlatmaya çalışmıştır.

²³⁰ Bart Klink: 1984 yılında doğmuştur. Haagse Yüksek Okulunda hareketlilik teknolojisi, Vrije Universiteit Amsterdam’da hareketlilik bilimi okumuştur ve yine aynı üniversitede doçent olarak görev yapmaktadır. 18 yaşında iken Hristiyanlık inancından tamamen kopmuş olmasına rağmen İncil ve teolojiye olan ilgisi devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. www.deatheist.nl. (03.04.2019)

²³¹ Bart Klink, “Wil de echte God alstublieft opstaan?”, (Çevrimiçi) <https://www.geloofenwetenschap.nl/index.php/opinie/item/951-wil-de-echte-god-alstublieftopstaan>, 3 Nisan 2019.

Kimi teologlarca Tanrı'nın varlığını rasyonel teoriler üreterek anlamlandırabiliriz, diğer teologlarca ise bu imkansızdır. Kimi Tanrı bilimcilerce Tanrı hakkında yeterince bilgiye sahip olabiliriz. Nitekim O kendisini İncil veyahut diğer dini kitaplarda tanıtmıştır. Kimine göre de Tanrı üstün varlık olduğu için hakkında hiçbir bilgi sahibi olamayız. Bazıları Tanrı değişir derken, başkaları değişemeyeceği yönünde karar kılmıştır. “Tanrı sürekli mucizeler mi göstermektedir?” “Hayatımızın her anında Tanrı bulunmakta mıdır yoksa üstün varlık olması hasebiyle üstten bizi izlemekte midir?” Hristiyanlara göre Hz. İsa Tanrı'nın yeryüzündeki bir tezahürü iken Müslümanlara göre bir peygamberdir. “Tanrı acı çekebilir miydi yoksa bu imkansız mıdır?” Bu gibi sorulara cevap mahiyetinde yazılmış bir makaledir.

3.2.3. Vrijheid en islam: het vraagstuk van de vrije wil in de islamitische theologie

Marcel Poorthuis²³²: **Vrijheid en islam: het vraagstuk van de vrije wil in de islamitische theologie** (İrade özgürlüğü ve İslamiyet: Kelama Göre İrade Özgürlüğü).²³³

Christen Democratische Verkenning²³⁴ dergisinin 2015 Yaz sayısında ana konu olarak “özgürlük” ele alınmıştır. Dergide birçok önemli yazar ve alanında ehil olan üniversite hocalarından özgürlük hakkında yazdıkları makaleleri bulunmaktadır. Bu makale, Marcel Poorthuis tarafından yazılmıştır. Günümüzde irade özgürlüğü birçok kişi tarafından İslam dini ile bütünleştirilememektedir. Nitekim islam

²³² Marcel Poorthuis: 1955 yılında Hollanda'nın Hilversum şehrinde doğmuştur. Utrecht'teki Katholieke Theologische Universiteit'de müzik ve konservatuar okumuştur. 1982'den 1992'ye kadar Katolik Kilisesi'nde sekreter olarak çalışmıştır. 1992 yılında Utrecht'teki üniversitesinde ünlü yahudi ve fransız filozof Levinas'ın görüşleri hakkında yazdığı doktora tezini savunmuştur. 1992'den beri Katholieke Theologische Üniversitesi ve Tilburg Üniversitesi'nin ilahiyat fakültesinde doçentlik yapmıştır. 2010 yılında yine aynı üniversitelerde profesörlük makamına yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://marcelpoorthuis.wordpress.com/about/curriculum-vitae/> (23.05.2019)

²³³ Marcel Poorthuis, “Vrijheid en islam: het vraagstuk van de vrije wil in de islamitische theologie”, **Christen Democratische Verkenning**, 2015, ss. 53-58.

²³⁴ Din, politika ve bilim hakkında konuları ihtiva eden, Hollanda'da yayınlanan ünlü bir dergidir.

dünyasına bakıldığında özgürlük kavramı daha çok ezilen bir kavram konumundadır. Özgür iradenin İslamiyet de yeri var mıdır?

Bir kelam konusu olan irade özgürlüğü mezhepler arasında farklı farklı değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Yahudilik ve Hristiyanlıkta da bu konu Tanrı'nın sonsuz kudret ve iradesinden insanoğlunun özgürlüğüne ve mantıklı hareket edişine ve insana verilen bu güç ve kuvvetten Tanrı'nın insanı fiillerinden sorumlu tutabilme yetisine kadar üç boyutlu olarak değerlendirilmektedir. İnsanın iradesi ile Tanrı'nın bu iradeye tanımladığı sınır arasındaki ilişki tarih boyunca genel olarak bütün dinler de tartışma konusu olmuştur.

Yazar, öncelikle Hristiyanlıkta özgür iradenin nasıl değerlendirildiğinden bahsetmiştir. Hristiyanlar sonsuz bir güven duygusu ile kendilerini tamamen Tanrıya adamaktadırlar. İncil'de Tanrı'nın verdiği nimetleri hakkında insanoğlunun endişelenmemesi gerektiği, yarının rızıkına kafa yormaması gerektiğinden bahsedilmiştir. Tanrı hayvanlara ve bitkilere nimetlerinden verdiği gibi insanoğluna da dünya üzerinde bütün ihtiyaçlarını karşılayacaktır dolayısıyla insanoğlu hiç bir konuda kafa yorup endişelenmemelidir Tanrı her şeyi kuşatacak güçtedir. Bu irade özgürlüğü hakkında da böyledir kişi kendini tamamen Tanrı'ya havale etmelidir.

Fakat İslamiyet'in ilk yıllarında bu konu farklı bir boyuta sahipti. Kur'an'ı Kerim'e göre insanoğlu kıyamet gününde kötü fiilleri hakkında hesap verecektir ve sevaplarının karşılığını ahiret günün de mutlaka alacaktır. Yazarın garip bulduğu nokta ise Allahu teala'nın kimin Müslüman olup olmayacağına dair karar vermesidir. İncil'de Firavun hakkında Tanrı'nın onun kalbini nasıl katılaştırdığından (Exodus 9:12) bahsedildiği gibi, sanki Kur'an'da da insanların fiillerinin tamamen Allah'ın elinde oluşundan bahsedilmektedir. Bu sebeple Lut (as)'ın eşinin Lut'a itaat etmeyip arkada kalması da Allah'ın emretmesi dolayısıyla olmuştur, yoksa Lut'un eşi kendi iradesi ile şirk koşmamıştır, Allah (cc) öyle takdir etmiştir (Kur'an, 27/58). İnsanoğlu neyi iyi yaparsa Allaha borçludur fakat yaptığı bütün kötülüklerden ötürü hesap verecektir. Yazar kaderin daha önceden levhi mahfuz da yazılı olmasına da çok şaşkınlıkla karşılamaktadır, daha bir fiili yerine getirmeden o fiilin kader de yazılı olması çok imkansız gelmektedir. Dolayısıyla İslamiyet'te bu özgür irade ve kader anlayışına karşıt tutumunu yorumlamalarından da anlamaktayız.

Devamında ise İslam mezheplerinden Eşariyye, Kaderiyye ve Mutezile arasındaki değerlendirmelerden bahsetmiştir ve bunları birbirleriyle karşılaştırmıştır.

3.2.4. Het Hiernamaals

Etienne Vermeersch²³⁵: **Het Hiernamaals** (Ölüm Sonrası Hayat).²³⁶

Gent Üniversitesi'nde felsefe anabilim dalında profesör olan Vermeersch, ateist olduktan sonra ateizmi savunan birçok eser telif etmiştir. “Het Hiernamaals” (Ölüm Sonrası Hayat) da bunlardan bir tanesidir. Dünya üzerinde birçok din ve kültürden bahsediyor isek eğer, bu dinlerin her biri ölüm sonrası hayat ile ilgili farklı inançlara sahiptir. Vefat eden olduğu vakit o kültüre ait cenaze geleneği ne ise, bunlar yerine getirilir. Hristiyanlık dini ve bazı farklı dinlerde cenaze yakılarak külleri bir kavanoza doldurulur, kimisi de toprak altına gömer. Budist inancına göre ise ölü ziyaretlerinde bir çiçekle bir mum yakılır, çünkü ölünün ruhu hâlâ bir yerlerde dolaşmaktadır. Hinduizm'e göre ise ölüm sonrası hayat tekrar dirilişe tekabül eder dolayısıyla hayat sonsuzdur, ahiret hayatı diye bir şey yoktur.

Ateizmin savunucusu Vermeersch, eserinde ölüm sonrası hayat ile ilgili dünya üzerinde birçok dini ve kültürel oluşumları anlattıktan sonra bunları eleştirir. Eski Mısır âdetlerinden tutun Hindistan'daki reenkarnasyon inancına, Platon'un ruh hakkındaki düşünce yapısından, Judaizm'deki ölümsüzlük inancına ve Hristiyanlıktaki İsa'nın çarmıha gerildikten sonra gökyüzüne yükselmesine kadar bilinen hangi cenaze âdetleri ve inancı ve ölüm sonrası hayat hakkında hangi inanç varsa her birini teker teker incelemiş ve eserinde değerlendirmiştir.

Eser, bir çok alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölümde eski kültür ve dinler ele alınmıştır. İkinci bölümde cenaze âdetleri ve cenaze hakkında dini inançlara yer verilmiştir. Üçüncü bölüm tamamen Judaizm'den bahsetmektedir: Judaizm'deki ölümsüzlük, eski Judaizm'de ölümlerin durumu hakkındaki ilk inanç ve Judaizm'in geçirdiği evreler anlatılır. Dördüncü bölümde daha önce Judaizm üzerine yazılanlar Hristiyanlık hakkındaki incelemeler sonucunda yazılmıştır. Son bölümde

²³⁵ Etienne Vermeersch hakkında daha önce bilgi verilmiştir.

²³⁶ Online yayınlanmış felsefi içerikli bir dinletidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.home-academy.nl/products/het-hiernamaals/> (29.02.2019)

ise Hz. İsa'nın göğe yükselişini üzerinden genel olarak ölüm sonrası ruhun durumu ele alınmış ve sonuca bağlanmıştır.

SONUÇ

Batı'nın İslâm'a olan ilgisi İslâm var olduğundan bu yana mevcut ise de, bilimsel anlamda İslâm'a Batılı yaklaşım, 17. yüzyılda başlamış, ancak bilimsel ve akademik ilginin 19. yüzyılda arttığını görmekteyiz. Batı'da oryantalistler tarafından İslâm hakkında yapılan çalışmaların ekserisi İslâm'ı ve müslümanları kötü göstermeye ve onun Peygamber'ini karalamaya yöneliktir.

Diğer taraftan Osmanlı'nın son dönemlerinde Batı'nın İslam dinine karşı ilgisinin artması, altı yüz senedir dünyada hüküm süren ve İslâm dünyasının hamisi olan bu devleti ayakta tutan en önemli unsurun İslam dini olarak görülmesidir. Düşman olarak gördükleri Osmanlı'yı bertaraf edebilmek için dinini iyi bilmeleri gerektiğini düşündüler. Bu yüzden Batılı akademisyenler derin araştırmalar yaparak bir çok makale, kitap ve tez ortaya koydular.

Başlangıçta Belçika ve Hollanda'da İslâm dini hakkında önceleri Fransızca, Latince, İngilizce ve Almanca eserler kaleme alınırken, yakın tarihte daha çok Flemenkçe yazılmaya başlamıştır. Çalışmamızı ilgilendiren kısım, Flemenkçe olarak yapılan bu çalışmalardan kelâmıla ilgili olanlar olmuştur.

Kelam ilmi, ders olarak Belçika ve Hollanda üniversitelerinde yakın tarihte okutulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bu üniversitelerde kelâma dair yapılan çalışmalar çok büyük bir yekûn tutmamaktadır. Çalışmamızda en erken tarihten günümüze kadar yapılan çalışmalar arasında özel olarak kelâmî problemlerden ve kelâm ekollerinden bahseden eserleri incelediğimiz gibi, genel olarak İslâm'dan bahsederken inanç konularına yer veren çalışmaları da tezimiz kapsamında ele alıp değerlendirmeye çalıştık.

Araştırmamız esnasında ilgimizi çeken en önemli noktalardan biri, diğer dillerde yazılan oryantalist çalışmalarda olduğu gibi, gayr-ı müslimlerin Flemenkçe yazdıkları kitaplar, makaleler ve tezlerde genelde İslâm dinini, onun Peygamber'ini ve müslümanları kötüleme gayretlerinin ön plâna çıktığıdır. Bunun yanında az da olsa, objektifliğini koruyan araştırmacılar da bulunmaktadır.

İncelediğimiz ve değerlendirdiğimiz Flemenkçe araştırmalara baktığımızda, söz konusu çalışmalarda ele alınan kelâmî konuların İslâm ülkelerinde yapılan kelâm

alışmalarına göre, sayıca az çalışma yapılmış olmasının yanısıra, çok az sayıda kelâm konusuna yer verdiklerini görüyoruz.

Tanıtımını yaptığımız çalışmaların yazarları içinde Türkiye’de tanınan ve meşhur olmuş oryantalistler bulunduğu gibi, fazla tanınmayan ancak önemli çalışmalar yapmış olan kişiler de yer almaktadır. Belirtmek gerekir ki, sayıları az da olsa kelâm konusunda Flemenkçe yazan veya eseri Flemenkçe’ye tercüme edilen yazarlar ve eserlerinden de çalışmamızda söz edilmiştir.

Bu çalışmadan çıkardığımız sonuçlardan biri, genelde Batı’da özelde de Belçika ve Hollanda’da İslâm ve müslümanlar aleyhine yapılan ön yargılı çalışmalara, biz müslümanlar tarafından onların dillerinde objektif çalışmalarla cevap verilmesi gerektiğidir.

Kelâm alanıyla ilgili olarak Flemenkçe tezlerdeki akademik üslup ve yaklaşımın bilimsel ölçüler bakımından değerli olduğunu görüyoruz. Lisans tezlerinin bile çok kaliteli bir üslupla ele alındığını söyleyebiliriz.

Bu çalışmayı diğer çalışmalardan zel kılan husus, Flemenkçe olarak yapılan kelâm çalışmalarının zet tanıtımlarından hareketle, Batılıların İslâm’a nasıl baktıkları, müslümanları nasıl gördükleri, İslâmî konulara nasıl yaklaştıkları gibi konularda okuyucuya genel bir anlayış vermesidir. Öte yandan tanıtığımız çalışmalarla ilgili konularda tez ve araştırma yapacak olanların da söz konusu eserlerin genel anlamda tanınmasını sağlamış olmaktadır.

Çalışmamız esnasında İslâm konusunda araştırma yapan Batılıların daha çok inançları, yani kelâm ilmini ilgilendiren konularda araştırmalar yaptıklarını görmekteyiz. Özellikle Hz. Muhammed hakkında yapılan çalışmaların çokluğu dikkat çekmektedir. Günümüzde ise, daha çok İslâm’ı şiddetle yanyana getirme çabalarına yönelik olarak Seleflilik gibi radikal akımları araştırma eğiliminin yoğun olduğunu görmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Turgut: “Alfred von Kremer”, **DİA**, İstanbul, 2002, XXVI, s. 289.
- Al-'Oethaymien, Shaykh Mohammed ibn Saalih: **De Djinn en hun impact op het leven van de mens**, Çev. Mohammed b. Johannes Al-Hollandie, Nederland 2018.
- Andrews, Edgar: **Wie heeft God gemaakt**, Maatkamp, Nederland, 2012.
- Armstrong, Karen: **Een geschiedenis van God: vierduizend jaar jodendom, christendom en Islam**, Çev. Ronald Cohen, De Bezige Bij, Nederland 2014.
- Armstrong: "Karen Armstrong", (Çevrimiçi), <https://kidega.com/yazar/karen-armstrong-132658>, 19 Ocak 2019.
- Altena Bert: "Recensie van 'Overal Adam en Eva'", (Çevrimiçi), <https://www.nieuwwij.nl/opinie/recensie-van-overal-adam-en-eva/>, 4 Mayıs 2019.
- A. Smedes: "Taede A. Smedes", (Çevrimiçi), https://tasmedes.nl/Documents/Smedes_Oerknal_ISVW.pdf, 15 Mayıs 2019.
- Aquinas: "Thomas Aquinas", (Çevrimiçi), http://www.felsefe.gen.tr/thomas_aquinas_kimdir.asp, 7 Nisan 2019.
- Bataille: "Georges Bataille", (Çevrimiçi), http://www.felsefe.gen.tr/georges_bataille_kimdir.asp, 15 Mart 2019.
- Beukenhorst, Martijn: **Camus en de verhouding tot de dood**, (Yüksek Lisans Tezi), Radboud Universitesi Nijmegen Felsefe Bölümü, 2018.
- Bigbang: "Bigbang", (Çevrimiçi), <https://www.fizikist.com/bigbang-teorisi-nedir/>, 14 Mayıs 2019.
- Bondi: "Hermann Bondi", (Çevrimiçi), https://en.wikiquote.org/wiki/Hermann_Bondi, 15 Mayıs

- 2019.
- Camus: "Albert Camus", (Çevrimiçi),
<https://www.timeturk.com/albert-camus/biyografi-816050>, 25 Nisan 2019.
- Catherine, Lucas: **De Essentie "İslam"**, Luster Uitgeverij, Antwerpen 2009.
- Catherine: "Lucas Catherine", (Çevrimiçi),
<https://www.bol.com/nl/c/boeken-lucas-catherine/13772/N/8299/?country=BE>, 11 Kasım 2018.
- Crienen, Vera: **Een Verlichting voor de Islam**, (Yüksek Lisans Tezi), Radboud Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Nijmegen, 2018.
- Çağrı, Mustafa: "Gazzali", **DİA**, XIII, 530-534.
- Çiçek, Hatice: **Papa'nın Yanılmazlığı Sorunu ve Hans Küng'ün Yanılmazlık Doktrinini Eleştirisi**, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010.
- Desmond, William, Paul Cortois: **Godsdienst filosofisch bekeken**, Pelckmans, Kapellen 2003.
- Diagne, Souleymane Bachir: **Filosoferen in de islam**, Çev. Pol van de Wiel, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2016.
- Diagne: "Souleymane Bachir Diagne", (Çevrimiçi),
<https://philosophy.columbia.edu/directories/faculty/souleymane-bachir-diagne>, 24 Ekim 2018.
- Dijk, Anne: "Eindigheid van de hel", Fahm Instituut, (Çevrimiçi)
<https://fahminstituut.nl/eindigheid-van-de-hel/>, 16 Ocak 2019.
- Dijk: "Anne Dijk", Fahminstituut, (Çevrimiçi),
<https://fahminstituut.nl/team/>, 16 Ocak 2019.
- Einstein: "Albert Einstein", (Çevrimiçi),
<https://www.gelisenbeyin.net/albert-einstein.html>, 14 Mayıs 2019.

- el-Bazioui, Hafsa: “Een geschiedenis van God: vierduizend jaar jodendom, christendom en islam-een recensie”, (Çevrimiçi), <https://kifkif.be/cnt/artikel/een-geschiedenis-van-god-vierduizend-jaar-jodendom-christendom-en-islam-een-recensie>, 19 Ocak 2019.
- El-Useymin: "Şeyh Muhammed b. Salih el-Useymin", (Çevrimiçi), <http://sunnahcenter.com/uitdrijven/3407-de-djinn-en-hun-impact-op-het-leven-van-de-mens.html>, 25 Nisan 2019.
- Evrin: "Evrin Teorisi", (Çevrimiçi), <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/evrin-teorisi-205>, 14 Mayıs 2019.
- Faure, Gerbert: **Vrije wil, moraal en het geslaagde leven**, Vantilt, Nijmegen, 2017.
- Faure: "Gerbert Faure", (Çevrimiçi), https://www.boomfilosofie.nl/auteur/110-821_Faure, 6 Aralık 2018.
- Figuier, Louis Guillaume: **Leven na sterven: het toekomstig leven volgens de wetenschap beschouwd**, Leiden 1873.
- Figuier: "Louis Figuer" maddesi, Wikipedi: Özgür Ansiklopedi, (Çevrimiçi) https://en.wikipedia.org/wiki/Louis_Figuier, 13 Şubat 2019.
- Ghaly, Mohammed: “Islam en handicap: theologische perspectieven”, **Theologisch Debat**, 2. dönem, 2005, s. 20-23.
- Gold: "Thomas Gold", (Çevrimiçi), <http://www.filozof.net/Turkce/tarih/tarihi-kisilikler-sahsiyetler/20875-thomas-gold-kimdir-hayati-hakkinda-bilgi.html>, 15 Mayıs 2019.
- Hegel: "Hegel", (Çevrimiçi), <https://www.bilgiustam.com/hegel-kimdir/>, 15 Mart 2019.
- Hizbu't-Tahrir: "Hizbu't-Tahrir" maddesi, Wikipedi: Özgür Ansiklopedi, (Çevrimiçi), https://nl.wikipedia.org/wiki/Hizb_ut-Tahrir, 12 Aralık 2018.
- Houtsma, Martinus Theodorus: “De strijd over het dogma in den Islam tot op Al-Ashari”, Leiden Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1875.

- Hoyle: "Fred Hoyle", (Çevrimiçi), <https://skepp.be/nl/wetenschappen/fysica-astrofysica/fred-hoyle-beroemd-maar-omstreden-astrofysicus-overleden>, 16 Mayıs 2019.
- Huitema, Taede: **De voorspraak (Shafa'a) in den Islam**, (Doktora Tezi), Rijks Universitesi Leiden Edebiyat ve Felsefe Bölümü, 1936.
- Jansen, Hans: "Het wankle fundament van de ware Mohammed", (Çevrimiçi), <https://www.trouw.nl/nieuws/het-wankle-fundament-van-de-ware-mohammed~ba7f7851/>, 10 Kasım 2018.
- Jansen, Hans: **De historische Mohammed: verhalen uit Medina, de Arbeiderspers**, Antwerpen, 2007.
- Jansen, Hans: **De historische Mohammed: De Mekkaanse verhalen**, Singel, Nederland, 2011.
- Jansen: "Hans Jansen", (Çevrimiçi), http://www.arabistjansen.nl/Arabist/cv_ned.html, 5 Aralık 2018.
- Jansen: Jansen: "Hans Jansen", (Çevrimiçi), http://www.arabistjansen.nl/Arabist/cv_ned.html, 5 Aralık 2018.
- Karlığa, H. Bekir: "Faslü'l-makal", **DİA**, 1995, XII, s. 217-219.
- Karlığa, H. Bekir: "İbn Rüşd", **DİA**, 1999, XX, s. 288-292.
- Klink, Bart: "Wil de echte God alstublieft opstaan?", (Çevrimiçi) <https://www.geloofwetenschap.nl/index.php/opinie/item/951-wil-de-echte-god-alstublieftopstaan>, 3 Nisan 2019.
- Klink: "Bart Klink", (Çevrimiçi), www.deatheist.nl, 3 Nisan 2019.
- Küng, Hans: **De Islam, de toekomst van een wereldreligie**, Çev. Ton Van der Stap, Ten Have, Kampen 2009.
- Lange, Christian: **Mohammed perspectieven op de profeet**, AUP (Amsterdam University Press), Amsterdam 2007.
- Lange: "Christian Lange", (Çevrimiçi), <https://www.dejongeakademie.nl/nl/leden/alumni/14437>, 30 Kasım 2018.

- Lemaitre: "Georges Henri Joseph Edouard Lemaitre" maddesi, Wikipedi: Özgür Ansiklopedi, (Çevrimiçi), https://nl.wikipedia.org/wiki/Georges_Lema%C3%A9tre, 16 Mayıs 2019.
- Maroc.nl: "Maroc.nl", (Çevrimiçi), <http://www.maroc.nl/forums/nieuws-de-dag/320574-ibn-rushd-zijn-visie-op-de-verhouding-tussen-natuur-wetenschap-religie.html>, 17 Mayıs 2019.
- Moerland, Arianne: **Architectuur van de ziel**, (Yüksek Lisans Tezi), Radboud Üniversitesi Felsefe Bölümü, 2016.
- Nienhuis, J.R.: "Meditaties bij de 99 Namen van Allah", (Çevrimiçi), www.raadvanerken.nl, 6 Nisan 2019.
- Nietzsche, Friedrich: "De vrolijke wetenschap", Çev. Pé Hawinkels, *De Arbeiderspers*, Amsterdam, 2015, s. 130.
- Nietzsche: "Friedrich Nietzsche", (Çevrimiçi), <http://www.milliyet.com.tr/friedrich-nietzsche-kimdir--kisaca-hayati-ve-dusunceleri-molatik-9964/?Sayfa=2>, 16 Haziran 2019.
- Nijhuis, Koen: **De nihilistische conditie van de mens**, (Yüksek Lisans Tezi), Radboud Universiteit Nijmegen Felsefe Bölümü, 2019.
- Ötenazi: "Ötenazi", Devlette Bilgi Haber Ve Duyuru Portalı, (Çevrimiçi), <https://www.devlette.com/otenazi-nedir-nasil-uygulanir/>, 23 Mayıs 2019
- Özdemir, Mehmet: "Dozy, Reinhart Peter Anne", **DİA**, I-XXVII, İst., 1994, IX/513.
- Pius XII: "Paus Pius XII" maddesi, Wikipedi: Özgür Ansiklopedi, (Çevrimiçi), https://nl.wikipedia.org/wiki/Paus_Pius_XII, 16 Mayıs 2019.
- Poorthuis, Marcel: "Vrijheid en islam: het vraagstuk van de vrije wil in de islamitische theologie", **Christen Democratische Verkenning**, 2015, s. 53-58.
- Poorthuis: "Marcel Poorthuis", (Çevrimiçi), <https://www.nieuwwij.nl/personen/marcel-poorthuis/>, 23 Mayıs 2019.
- Poorthuis: "Marcel Poorthuis", (Çevrimiçi), <https://marcelpoorthuis.wordpress.com/about/curriculum->

vitae/, 23 Mayıs 2019.

- Reland, Adriaan: **Verhandeling van de godsdienst der Mahometaanen**, (Latince çeviri), Willem Broedelet, Utrecht 1705.
- Reinhart, Pieter A.D.: **De voornaamste godsdiensten “Het Islamisme”**, A.C. Kruseman, Haarlem 1863.
- Riemersma, Jan: “Het gebreken van het Atheïsme”, (Çevrimiçi), <https://www.geloofenwetenschap.nl/index.php/opinie/item/316-de-gebreken-van-het-atheisme> , 21 Şubat 2019.
- Riemersma: Riemersma: "Jan Riemersma" , Geloof En Wetenschap, (Çevrimiçi), <https://www.geloofenwetenschap.nl/index.php/opinie/itemlist/user/85-janriemersma>, 21 Şubat 2019.
- Rutten, Emmanuel: “Een wetenschappelijke theodicee”, (Çevrimiçi) <https://www.geloofenwetenschap.nl/index.php/opinie/item/769-een-wetenschappelijketheodicee>, 15 Mart 2019.
- Rutten, Emmanuel: “Geest en stof”, (Çevrimiçi) <https://www.geloofenwetenschap.nl/index.php/component/k2/item/334> , 15 Mart 2019.
- Rutten: "Emanuel Rutten", Geloof En Wetenschap, (Çevrimiçi), <https://www.geloofenwetenschap.nl/index.php/component/k2/itemlist/user/86-emanuelrutten>, 15 Mart 2019.
- Sarioğlu, Hüseyin: “Tehafütü Tehafütü’l-Felasife”, **DİA**, XL, 314-317.
- Sefiani, Mohammed: **De historische en theologische concretisering van een beleid omtrent “Dhimmîs” bij de Umayyaden en de ‘Abbāsiden**, KU Leuven Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2017.
- Seneca: "Seneca", (Çevrimiçi), <http://www.filozof.net/Turkce/filozof-biyografi-s/163-seneca-biyografi-filozoflar-hayati-felsefesi-eserleri.html>, 25 Nisan 2019.
- Smedes, Taede A.: “Oerknal en Schepping: Reflecties over de theologische ambiguïteit van wetenschappelijke kennis “, (Çevrimiçi), https://tasmedes.nl/Documents/Smedes_Oerknal_ISVW.pdf , 15 Mayıs 2019.
- Sharia4Belgium: "Sharia4Belgium" maddesi, Wikipedi: Özgür Ansiklopedi,

(Çevrimiçi), <https://nl.wikipedia.org/wiki/Sharia4Belgium>, 2 Aralık 2018

Schipper, Minneke: **Overall Adam en Eva: de eerste mensen in Jodendom, Christendom en Islam**, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2012.

Schipper: "Minneke Schipper", (Çevrimiçi), <http://www.minekeschipper.nl/leven.html>, 4 Mayıs 2019.

Strawson: "Peter Strawson", (Çevrimiçi), http://www.felsefe.gen.tr/peter_frederick_strawson_kimdir.asp, 16 Aralık 2018.

Ten Kate, Laurens, Marcel Poorthuis: **25 eeuwen Theologie**, Boom uitgevers, Amsterdam 2017.

Ter Haar: "Johan Ter Haar", (Çevrimiçi), <https://www.leiden-islamblog.nl/contributors/johan-ter-haar>, 2 Şubat 2019.

Ter Haar, Johan: **Volgelingen van de imam**, Bulaaq, Amsterdam 1995.

Üzel, Hasan: **Avrupa'da Şarkiyatçılık Bağlamında İslam Dini ve Arap Dili Eğitimiyle İlgili Çalışmalar (Hollanda-Rusya-ABD-Polonya)**, (Lisans Bitirme Tezi), Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2005.

Van Biezen, Alexander: **Tussen Geloof en Wetenschap Georges Lemaitre, Paus Pius XII en de Oerknaltheorie**, (Lisans Bitirme Tezi), KU Leuven İlahiyat Fakültesi, 2014.

Van den Brink, Gijsbert: **En de aarde bracht voort**, Çev. Eva van Urk, Uitgeverij Boekencentrum, Utrecht 2017.

Van den Brink: "Gijsbert Van Den Brink", (Çevrimiçi), <https://research.vu.nl/en/persons/gijsbert-van-den-brink>, 25 Nisan 2019.

Van Gent: "Hendrik Van Gent", (Çevrimiçi), https://nl.qwerty.wiki/wiki/Henry_of_Ghent, 7 Nisan 2019.

Van Kranen, Alisa: **De hedendaagse betekenis van Ibn Rushd**, (Lisans Bitirme Tezi) Utrecht Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2011.

Van Reeth, Jan M.F.: **Kalam Arabisch denken over God en wereld**, Apeldoorn, Antwerpen 2011.

- Van Reeth: "Jan Van Reeth", (Çevrimiçi),
<http://www.antwerpfvg.org/m/academisch-corps/jan-m.f.-van-reeth.html>, 10 Aralık 2018.
- Verhoeven, Marc: "Eeuwige straf in de hel?", (Çevrimiçi),
www.verhoevenmarc.be, 12 Nisan 2019.
- Verhoeven, Marc: "Allah de maangod", (Çevrimiçi),
www.verhoevenmarc.be, 12 Nisan 2019.
- Verhofstadt, Dirk: **Een zoektocht naar waarheid- In gesprek met Etienne Verhofstadt, Dirk: Atheïsme als basis voor de moraal**, Linkeroever, Houtekiet 2013.
- Verhofstadt, Dirk: **Salafisme versus democratie**, Houtekiet, Antwerpen 2016.
- Verhofstadt: "Dirk Verhofstadt" maddesi, Wikipedi: Özgür Ansiklopedi, (Çevrimiçi),
https://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_Verhofstadt, 02 Aralık 2018.
- Verhofstadt: "Dirk Verhofstadt" maddesi, Wikipedi: Özgür Ansiklopedi, (Çevrimiçi),
https://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_Verhofstadt, 2 Şubat 2018.
- Vermeersch, Etienne: **Over God**, Vrijdag, Antwerpen 2016.
- Vermeersch, Etienne: "Het Hiernamaals", Home Academy: Hoorcolleges Voor Thuis en Onderweg, (Çevrimiçi), <https://www.home-academy.nl/products/het-hiernamaals/>, 29 Şubat 2019.
- Vermeersch: "Etienne Vermeersch", (Çevrimiçi),
<https://etiennevermeersch.be/over>, 6 Mayıs 2019.
- Westerink: "Herman Westerink", (Çevrimiçi),
<https://www.titusbrandsmainstituut.nl/nl/contact/medewerkers/westerink-herman/>, 4 nisan 2019.
- Yazıcı, Tahsin: "Hotsma, Martinus Theodoros", **DİA**, I-XXVII, İstanbul 1998, XVIII/257.